

TURUL

A Magyar Történelmi Társulat,
a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
és
a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság
Közlönye

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG MEGBÍZÁSÁBÓL SZERKESZTI

RÁCZ GYÖRGY főszerkesztő
KOVÁCS ELEONÓRA felelős szerkesztő

DEBRECZENI-DROPPÁN BÉLA, KÖRMENDI TAMÁS,
LACZLAVIK GYÖRGY, NEUMANN TIBOR, SOÓS ISTVÁN

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
SZERKESZTŐSÉG: MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR
ORSZÁGOS LEVÉLTÁRA

MMXV

TARTALOM

1. Értekezések

- BARABÁS GÁBOR: A magyar királyi család címhasználata a 13. század elején a magyarországi és a pápai források tükrében 121
KÓTA PÉTER: Digitális forráskiadás 130

2. Kisebb cikkek

- C. TÓTH NORBERT: A püspök és a prépost: a két Bacskai Miklós 144
BERTÉNYI IVÁN: Járhattak-e hajók magyar lobogó alatt 1792 nyarán a dél-francia tengerparton? 147

3. Könyvismertetés

- SEY GÁBOR: Pécs címeres emlékei. Házmester '98 KFT, Pécs, 2013. 389. (ism. KÜNSTLERNÉ VIRÁG ÉVA) 151

4. Hírek, beszámolók

- Beszámoló A család a történelemben című konferenciáról (ism. DALMADI ANNA) 153
Mediévista könyvbörze újratöltve (ism. SZOVÁK MÁRTON) 155
Beszámoló a Nemesség és hatalom Közép-Európában 1918-tól napjainkig című IV. Arenberg Konferenciáról (ism. MISKI PÉTER) 157

5. Summary of Issues, 2015 (ford.: SZERÉNYI ILDIKÓ) 158

TURUL

LXXXVIII. évfolyam

2015. 4. füzet

A Szerkesztőség címe: 1014 Budapest, Bécsi kapu tér 2–4.

turul@mnl.gov.hu

Olvasószerkesztők: KOLLEGA TARSOLY ISTVÁN, ZSUPOS ZOLTÁN

Szerkesztőbizottság:

PANDULA ATTILA, REISZ T. CSABA, C. TÓTH NORBERT

Tördelés:

SOMOGYI GYULA

Nyomdai munkák:

Kódex Könyvgyártó Kft.

Felelős vezető: MAROSI ATTILA

ISSN 1216–7258

A megjelenést támogatták:

Nemzeti Kulturális Alap

archívum

Magyar Nemzeti Levéltár
Országos Levéltára

BARABÁS GÁBOR

A magyar királyi család címhasználatára a 13. század elején a magyarországi és a pápai források tükrében*

Tanulmányunkban azt a kérdéskört járjuk körül, hogy a magyar királyok, királynék és hercegek milyen módon nevezték meg önmagukat – illetve egymást – okleveleikben a 13. század első felében, illetve hogyan címezték őket a pápai levelekben, bullákban. Ennek a jelenségnek a vizsgálatával ugyanis alapvetően kettős célt érhetünk el: egyrészt a kutatás hozzájárulhat az Árpádok családon belüli hatalommegosztásának további megismeréséhez. Másrészt pedig a pápaság és Magyarország kapcsolattörténetének egy olyan aspektusát világítja meg közelebbről, amelyet eddig nem kutattak részletesebben. A pápai kancelláriában ugyan tagadhatatlanul fordulhattak elő vizs- szásságok a napi ügymenet során,¹ ugyanakkor az uralkodókkal folytatott levelezésük esetében feltehetően nagyobb figyelmet szenteltek a címek pontos használatának. A továbbiakban azt elemezzük tehát, hogy a kiválasztott időszakban, 1196 és 1241² között hogyan változott a királyok, királynék és hercegek címhasználatára, illetve ezzel összehasonlítva mit mondhatunk el a pápai oklevelek címzéseiről és egyéb formuláiról.

Mivel, ahogyan látni fogjuk, a változatosság leginkább a hercegek iratanyagát jellemzi, így röviden érintenünk kell azt is, mit értünk a korban a herceg (*dux*) kifejezés alatt, illetve milyen területi hatalommegosztásról beszélhetünk a királyi családon belül. Hercegnek az Árpád-kori Magyarország – is – a királyi család férfi tagjait tekintjük, akik

rendelkezhettek bizonyos fokú hatalmi és területi önállósággal,³ bár nem szükségszerűen.⁴

Elemzésünk témájára visszatérve hangsúlyoznunk kell, hogy jelen tanulmányban a királyi család csak azon tagjait vizsgáljuk be vizsgálatunkba, akiktől magyarországi okleveles forrás maradt fenn. Ez a királynék közül egyedül Courtenay Jolántáról,⁵ II. András (1205–1235) második feleségéről mondható el,⁶ míg a királyok fiait, a hercegeket⁷ tekintve II. András és IV. Béla (1235–1270) hercegeként kiadott iratait, valamint Kálmán okleveleit elemezzük. Mellőzzük tehát Imre gyermekének,

³ Ld. *Zsoldos Attila: Az Árpádok és alattvalóik. Magyarország története 1301-ig.* Debrecen, 1997. 74–79.

⁴ A területi különhatalom nagyban növeli a valószínűségét, hogy a királyi család adott tagjától, vagy őt érintve, fennmaradjon oklevél. Hangsúlyoznunk kell továbbá, hogy a 13. század eleji hercegségek nem tekinthetők a 11. századi dukátus közvetlen utódának. (A 11. századi dukátusokra ld. *Györffy György: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig I–II. Századok*, 92 (1958) 12–87, 565–615. 47–55.; *Kristó Gyula: A XI. századi hercegség története Magyarországon.* Bp., 1974; *Makk Ferenc: Hercegség.* In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század).* (Szerk. Kristó Gyula–Engel Pál–Makk Ferenc.) Bp., 1994. (a továbbiakban: KMTL) 261.; *Bagi Dániel: Egy barátság vége. Álmos 1106. évi alávételése és az Árpádok korai dinasztikus konfliktusai.* *Századok*, 147 (2013) 381–411. itt: 399–408.) Ezt mutatja egyebek mellett, hogy más területeket érintett a hatalommegosztás, Nyitra és Bihar helyett ugyanis a 13. században Szlavónia (Dalmáciával és Horvátországgal), valamint Erdély élén álltak a királyi család tagjai. Meg kell említenünk ugyanakkor Bagi Dániel vélekedését is, legújabb kutatásai szerint ugyanis az előbb említett területeknek feltehetően nem is volt olyan determináló szerepe a dukátus rendszerében, mint azt eddig tartották, sokkal inkább az egész ország feletti hatalom megosztása volt a lényegi elem. (*Bagi Dániel: Divisio regni. Országmegosztás, trónviszály és dinasztikus történetírás az Árpádok, Piastok és Přemyslidák birodalmában a 11. és korai 12. században.* Akadémiai doktori értekezés. 2015. 74–136.) A folytonosság ellen szól az is, hogy a *duxok* a 13. század első felében többé-kevésbé jól körülhatárolható területi hatalommal rendelkeztek. (A Szlavóniával együtt kezelt megyékre ld. *Weisz Boglárka–Zsoldos Attila: A báni joghatóság Szlavóniában és a Dráván túl.* In: *Fons, skepsis, lex. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére.* (Szerk. Almási Tibor–Révész Éva–Szabados György) Szeged, 2010. 469–482. itt: 475–480.) Magát a dukátust Könyves Kálmán szüntette meg. (Ld. *Bagi D.: Egy barátság vége.* i. m. 381–382.)

⁵ *Zsoldos Attila: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában.* Bp., 2005. 190.

⁶ Imre felesége, Konstancia, és Béla királynéja, Mária e kritériumok szerint nem tartozik témánkhoz.

⁷ *Zsoldos A.: Az Árpádok és alattvalóik.* i. m. 74–79.

* A kutatást az OTKA NN 109690 számú projekt támogatta.

¹ Vö. *Peter Herde: Zur päpstlichen Delegationsgerichtsbarkeit im Mittelalter und in der frühen Neuzeit.* *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonische Abteilung*, 119 (2002), 20–43. itt: 23.; *Ludwig Falkenstein: Appellationen an den Papst und Delegationsgerichtsbarkeit am Beispiel Alexanders III. und Heinrichs von Frankreich.* *Zeitschrift der Kirchengeschichte*, Band 97 (1986) 36–65. itt: 55–56.

² A korszakváltás – Imre és András harca mellett – leginkább pápai oldalról határozható meg III. Ince (1198–1216), III. Honorius (1216–1227) és IX. Gergely (1227–1241) pontifikátusai által, mivel ez az időszak több szempontból is jelentősnek tekinthető Magyarország és a pápaság kapcsolatában. Vö. *Barabás Gábor: A pápaság és Magyarország a 13. század első felében. Pápai hatás – együttműködés – érdekkellentét.* Pécs, 2015. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 5.). 125–288. Ugyanakkor a tatárjárás maga is olyan jelentős cezúra a magyar történelemben, ami indokoltá teszi a határ meghúzását. Ehhez kapcsolódik továbbá Kálmán herceg a mongolok elleni harc folytán bekövetkezett 1241-es halála is, ami szintén egy szakasz végét jelentette a magyarországi hatalommegosztás és pápai-magyar kapcsolatokat, valamint ezek összefüggését tekintve is.

Lászlónak és II. András legfiatalabb fiának, Andrásnak a tárgyalását, bár alapjában véve hercegként indokolt lehetne, ehhez nem áll azonban megfelelő forrás rendelkezésünkre.

Mielőtt rátérnénk a kiválasztott forrásbázis elemzésére, röviden érintenünk kell a római Szentszék, illetve a magyar királyi kancellária okleveles gyakorlatát is. Elsődlegesen leszögezhetjük, hogy a pápai iratokkal kapcsolatban nem tekintjük mérvadónak, hogy az egyes iratok milyen oklevélfajtákba sorolhatók be, levelekről vagy szigorúan véve jogbiztosító iratokról van-e szó.⁸ Számunkra az Apostoli Szék kancelláriája által használt formulák szolgálnak információval. A pápai udvarban használt *stilus curiae* ugyanis szigorúan szabályozta – mások mellett – az *inscriptiók*, vagyis a címzések felépítését, valamint bármely megnevezett élő személy említését is. Nem kizárólag a nevek és a titulusok jelentek meg, ezeket minden esetben kiegészítették – a nevek előtt – bizonyos jelzőkkel is. Ennek megfelelően az érsekek és püspökök *venerabilis fraterként*, a császárok és királyok *charissimus in Christo filiusként*, egyéb férfiak *dilectus filiusként*, míg a nők *dilecta in Christo filiaként* kerültek megnevezésre. A császároknál – és egyes királyoknál – a cím után ez kiegészülhetett a *semper augustus*, míg a királyoknál alapvetően az *illustris* szavakkal.⁹ Az oklevelek szövegében több személy megnevezése esetében azok hierarchikus sorrendben követik egymást. A bíborosokat és az uralkodókat kivéve minden személynél az egyházmegegyét is megnevezték melléknévi alakban.¹⁰ A világi előkelőknél szintén megjelent a terület – vagy nép – megnevezése címeik mellett, általában birtokos esetben. Mint később látni fogjuk, fontos ez az áttekintés, mivel az említett megkülönböztetések a magyar hercegeknek küldött levelekben is felfedezhetők.

Áttérve a magyar királyi írásbeliségre megállapíthatjuk, hogy szigorúan véve csak III. Béla (1172–1196) idejétől beszélhetünk királyi kancelláriáról,¹¹ vagy egyáltalán szilárd okleveles gyakorlatról.¹² Az új hivatalt a kancellár és a neki alárendelt

jegyzők, valamint írások alkották,¹³ a megszilárduló szervezeti keretek pedig az ott kiállított oklevelek megfogalmazásain is nyomot hagytak. A király címe mellett így például általában az *in perpetuum* formula állt kiegészítésként.¹⁴ Szinte kivétel nélkül az összes szövegben megtalálható a *dei gratia* alázatossági formula, valamint minden esetben a király (*rex*) szó után Magyarország mellett a – gyakorlatilag és elméletileg – birtokolt területek elnevezései is megjelentek.¹⁵

Tanulmányunk fő témájával kapcsolatban elsőként a királyi oklevelek *intitulatioit* kell vizsgálat alá vennünk. Mindez nem igényel sok időt, hiszen szinte kivétel nélkül minden fennmaradt esetben a már érintett formában (*Dei gratia Hungarie, Dalmatie, Chroatie, Rame, Seruie, Galicie, Lodomerie, Cumanieque rex in perpetuum*¹⁶) fordul elő, eltérés – a királyok neve mellett – legfeljebb a – különböző hadjáratok és hódítások, vagy legalábbis igények miatt – felsorolt országok esetében tapasztalható.¹⁷ Ami a pápai leveleket illeti, mindhárom a korszakban Szent Péter trónján ült egyházfő

⁸ Vö. *Peter Herde*: Beiträge zum päpstlichen Kanzlei- und Urkundenwesen im 13. Jahrhundert. München, 1967. (Münchener Historische Studien, Abteilung Geschichtliche Hilfswissenschaften). 57–71.; *Thomas Frenz*: Papsturkunden des Mittelalters und der Neuzeit. Stuttgart, 1986. 15–24.; *Christoph Egger*: Littera patens, littera clausa, cedula interclusa. Beobachtungen zu Formen urkundlicher Mitteilungen im 12. und 13. Jahrhundert. In: *Wege zur Urkunde. Wege der Urkunde. Wege der Forschung. Beiträge zur europäischen Diplomatik des Mittelalters*. (Ed. Karel Hruza–Paul Herold) Wien–Köln–Weimar, 2005. 41–64. (Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters. Beihefte zu J. F. Böhm, Regesta Imperii Bd. 24.) itt: 41–44.

⁹ A nemesek esetében többször megjelent a *nobilis vir* megnevezés a cím és a név között. Egyes területek uralkodóinak volt továbbá állandó jelzője is, például a francia király esetében a *rex christianissimus*. *T. Frenz*: i. m. 35. Ez egy alkalommal III. Béla említésekor is előfordult, mindazonáltal a magyar uralkodók esetében nem beszélhetünk hasonló állandósult jelzőről. Ld. *Szovák Kornél*: Pápai–magyar kapcsolatok a 12. században. In: *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve*. (Szerk. Zombori István.) Bp., 1996. 21–46. itt: 39.

¹⁰ *T. Frenz*: i. m. 36.

¹¹ Vö. *Kubinyi András*: Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. század közepén. In: *Kubinyi András*: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Bp., 1999. 8–63. különösen: 58–63.

¹² A változtatásokat illetően a kápolnaispán a királyi oklevélkiadásban betöltött korábbi vezető szerepének a megszűnése emelhető ki. Erre III.

Béla és Lukács esztergomi érsek. Ld. *Körmendi Tamás*: Lukács (1158–1181). In: *Esztergomi érsek 1001–2003*. (Szerk. Beke Margit.) Bp., 2003. 59–72. a koronázás körül kialakult – jól ismert – ellentéte miatt volt szükség. III. Bélának ugyanis III. Sándor pápához (1159–1181) kellett fordulnia, mivel Lukács mint „skizmatikus” nem kívánta őt megkoronázni. Vö. *Körmendi T.*: Lukács i. m. 65–67.; *Kosztai László*: A kalocsai érseki tartomány kialakulása. Pécs, 2013. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 2.) 105–107. Ez a konfliktus a királyi írásbeliségen is nyomott hagyott, ugyanis az érsek gyakorolt felügyeletet a *capella regia* felett. *Kubinyi A.*: i. m. 42–58. Ezt mutatja, hogy az 1172 és 1178 közötti időszakból mindössze hét irat ismert, ami utalhat a megfelelő személyzet hiányára is. Valószínűleg erre a helyzetre adott válasz volt az érsektől független kancellária kialakítása és ezzel párhuzamosan a királyi kápolna szerepének a csökkenése. *Kubinyi A.*: i. m. 58–63.; *Kumorovitz L. Bernát*: A magyar pecsét-használat a középkorban. Bp., 1993. 46. Lukács érsek 1181-es halála (*Zsoldos Attila*: Magyarország világi archontológiája. 1000–1301. Bp., 2011. 80. Vö. *Körmendi T.*: Lukács i. m. 67.) után konszolidálódott a helyzet, utóda, Miklós és Kalán, az új kancellár (1181–1183) ugyanis együttműködött a királlyal. Ld. *Szentpétery Imre*: Oklevéltan. Bp., 1930. 84.; *Szeberényi Gábor*: „Kalán, Isten kegyelméből palliumos pécsi püspök, egész Horvátország és Dalmácia kormányzója”. Újabb szempont a horvát–magyar perszónalunio 12. századi történetének kérdéséhez. In: *Tanulmányok Pécs történetéből 10–11–12. Az Előadások Pécs történetéből '98, '99 és, 2000, c. konferenciák válogatott előadásai*. (Szerk. Varga Lajos–Vonyó József) Pécs, 2002. 229–241. itt: 229–230.; *Kosztai László*: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége (1214–1353). Pécs, 1998. 119. Kalán volt az első, aki permanensen kancellárnak titulálta magát, illetve az *aule regis cancellarius* címzés is ekkor jelent meg. A *datum per manus* formulával Saul kancellársága idején, 1186-ban fordult elő először. (Ld. *Kubinyi A.*: i. m. 64–65.; *Kumorovitz L. B.*: i. m. 46.)

¹³ *Szentpétery I.*: i. m. 64–68., 84.

¹⁴ A királyi oklevelek *protocollumai* III. Bélától II. Andrásig ezzel a formulával végződtek, feltehetően az ünnepélyes pápai privilégiumok hatására. *Eckhart Ferenc*: A pápai és császári kancelláriai gyakorlat hatása az árpád-kori királyi okleveleink szövegezésében. *Századok*, 44 (1910) 713–724.; *Szentpétery I.*: i. m. 63–64.

¹⁵ Vö. *Solymosi László*: Érseki és püspöki oklevelek 1250 előtt. In: *Solymosi László*: Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Bp., 2006. 170–184. itt: 177.

¹⁶ *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus* – Árpád-kori új okmánytár. I–XII. (Szerk. Wenzel Gusztáv.) Bp., 1860–1873. (a továbbiakban: ÁÜO) II. 1., Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. (Szerk. Szentpétery Imre.) Bp., 1923. (a továbbiakban: RA) 635. sz.

¹⁷ A királyi többször jelölő *nos* szó ellenben csak az esetek egy bizonyos részében jelent meg. Pl. „Nos Andreas, Dei gratia, Hungarie, Dalmatie, Croatiae, Rame, Seruie, Gallicie, Lodomerieque rex in perpetuum”. RA 409. sz.

– III. Ince, III. Honorius és IX. Gergely – esetében a *stilus curiae*nek megfelelő megszólításokkal és említésekkel találkozhatunk a magyar királyokkal kapcsolatban, vagyis például II. András – koronázása után – az összes vonatkozó forrásban *carissimus in Christo filius noster Andrea illustris regis Ungarie*ként¹⁸ szerepel. A fellelhető eltérések legfeljebb a nyelvtani esetekre vezethetők vissza.

A magyarországi királynékkal kapcsolatban ugyanakkor jóval kevesebb adat áll rendelkezésre. A vizsgált időszakot tekintve egyedül Courtenay Jolánta 1224-es oklevele ismert, amelyben a királyi oklevelek mintájára *Isten kegyelméből Magyarország királynéjaként* címezte magát.¹⁹ A pápai források ennél kissé bővebb képet tárnak elénk, bár ezekkel kapcsolatban megismételhető a királyok címzésével kapcsolatban tett megállapítás.²⁰ Alapvetően egy, a megfelelő stílust követő mintáról beszélhetünk tehát (*carissime in Christo filie Yoles, illustri regine Hungarie*²¹).

Sokkal részletesebb és érdekesebb képet mutatnak a királyi hercegekhez kapcsolódó források, magyar és pápai oldalról is. Ezek elemzéséhez elsőként a vonatkozó magyarországi okleveleket tekintjük át, majd összehasonlítjuk azokat a szentszékiekkel.

A vizsgálat alá vett korszakot Imre király és András herceg fegyveres konfliktusa vezette be.²² András, mint ismeretes,

¹⁸ Illetve ennek változataiként. Pl. *August Potthast: Regesta Pontificum Romanorum*. Vol. 1. Graz, 1957. (a továbbiakban: Potthast) 5852. sz., *Petrus Pressutti: Regesti del Pontefice Onorii papae III. Dall' anno 1216 all' anno 1227. t. I–II, Romae, 1888. 1433. sz., ÁÜO I. 159.*

¹⁹ „Yoles, Dei gratia, regina Hungarie”. Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. (Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerkesztette Zsoldos Attila.) Bp., 2008. (a továbbiakban: RD) 47. sz.

²⁰ Ez nem is meglepő, hiszen a magyar királynék oklevelezése az iratok szerkesztését és külső jegyeiket tekintve is szinte eltérés nélkül a királyit követte. *Szentpétery Imre: i. m. 117.*

²¹ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. (Studio et opera Georgii Fejér.) I–XI. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: Fejér) III/1. 388., Potthast 6875. sz. Ebbe a sorba illeszthető a Saloméának, Kálmán herceg feleségének 1234-ben küldött levél is: „Salomee regine, uxori Colomanni regis, nati [...] illustris regis Ungarie”. Les registres de Grégoire IX. Recueil des bulles de ce pape publiées et analysées d’après les manuscrits originaux du Vatican par Lucien Auvray, t. I–IV. Paris, 1890–1955. (a továbbiakban: RGIX) I. 2126. sz. Vö. *Karol Holly: Princess Salomea and Hungarian – Polish Relations in the Period 1214–1241. Historický časopis 55, Supplement (2007) 5–32. itt: 29–30. Valamint a II. András lányának, Jolánnak 1235-ben adott pápai védelem címzése is: „carissime in Christo filie J. Regine, nate carissimi in Christo filii nostri ... illustris regis Ungarie”. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 285380, Vetera monumenta historicam Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner. I–II. Romae 1859–1860. (a továbbiakban: Theiner) I. 230. sz., Potthast 9987. sz., RGIX II. 2721. sz.**

²² Az ellentét legutóbbi részletes bemutatására ld. *Szabados György: Egy elmaradt kereszties hadjáratról. Magyar-szentszéki kapcsolatok 1198–1204 között. In: „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. (Szerk. Piti Ferenc–Szabados György.) Szeged, 2000. 473–492. itt: 474–491. A harc végső szakaszára ld. *Körmendi Tamás: A „varasdi jelenet” kritikája. Megjegyzések Imre király és András herceg trónviszályának történetéhez. In: Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. (Szerk. Mikó Gábor–Péterfi Bence–Vadas András.) Bp., 2012. 503–513.**

III. Béla halála után Horvátországot és Dalmáciát kapta hercegi tartományul,²³ illetve az atya által vállalt kereszties hadjárat teljesítésének feladatát örökölte.²⁴ A herceg ennek megfelelően a királyi oklevelek mintájára irataiban az *Andreas Dei gracia Dalmacie Croacie Culmeque dux in perpetuum*²⁵ címet használta. Ezzel szemben Imre király az említett címek nélkül, csak testvéreként (*frater noster*)²⁶ hivatkozott Andrára nevezetes levelében, amelyben III. Incét tájékoztatta²⁷ bizonyos püspökök részvételéről az ellene szőtt összeesküvésben.²⁸ Imre király nem is ismerte el soha András hercegi méltóságát.²⁹ Talán még beszédeesebb III. Ince pápa szóhasználata, aki egészen 1205-ig, András kormányzóságáig,³⁰ nemes férfiként és *duxként (dilecto filio, nobili viro A. duce)*³¹ címezte a horvát herceget. Ez, mint említettük, a *stilus curiae* szerint a nem császároknak és királyoknak kijáró elnevezés volt,³² ugyanakkor mutatja azt is, hogy a pápa, bár területiség nélkül, de elismerte András hercegi méltóságát.³³ Miután Imre király kormányzóvá nevezte ki öccsét fia, a későbbi III. László mellé, ez a *gubernator* cím hozzáadásával egészült ki.³⁴ Egy esetben pedig Magyarország urának nevezte őt a pápa.³⁵ Nem meglepő ugyanakkor, hogy II. András koronázása után mindez azonnal megváltozott, az új királyt – mint már utaltunk rá – méltóságának megfelelően címezte³⁶ III. Ince, ahogyan utódai is.

II. András fiaival kapcsolatban tovább bonyolódott a helyzet. Az 1210-es években ugyanis Béla, a legidősebb fiú, majd a fiatalabb Kálmán is királyi méltóságra emelkedett. A király

²³ De legalábbis megszerezte maga számára. Vö. *Szabados György: Imre és András. Századok, 133 (1999) 85–111. itt: 93–99.*

²⁴ Vö. *Szovák K.: i. m. 39–40.; Font Márta: Ungarn, Bulgarien und das Papsttum um die Wende des 12–13. Jh. In: Hungaro–Slavica 1988. International Congress of Slavists. (Szerk. Király Péter–Hollós Attila.) Bp., 1988. 259–267. itt: 259–260.; Szabados Gy.: Egy elmaradt kereszties hadjáratról. i. m. 474.; Zsoldos Attila: II. András Aranybullája. *Történelmi Szemle, 53 (2011) 1–38. itt: 25. A pápai oklevél később bekerült a Liber Extraba is. Liber extravagantium decretalium. (Edited by Emil Friedberg.) In: Corpus Iuris Canonici, volume 2. Leipzig, 1881. Reprint Graz, 1959. XXXIV. VI.**

²⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 36125.

²⁶ RA 187. sz., ÁÜO VI. 198.

²⁷ A pápa válasza: 1199. június 21. Potthast 748. sz., *Die Register Innocenz’ III. Band I–XI. (Ed. Othmar Hageneder.) Graz, 1964–2010. (a továbbiakban: RI) II. 89. (96., 97.) sz.*

²⁸ Az összeesküvésre ld. *Udvardy József: A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526). Köln, 1991. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XI.) 85–88.; Szabados Gy.: Egy elmaradt kereszties hadjáratról. i. m. 477–479.*

²⁹ *Szabados Gy.: Imre és András. i. m. 94.*

³⁰ *Kristó Gyula: II. András. In: KMTL 43.*

³¹ Fejér II. 412., Potthast 2015. sz., RI VI. 154. (155.) sz. Vö. Potthast 16. sz., RI I. 7. sz.

³² Ehhez kapcsolható még, hogy uralkodóként nem jelent meg az egyházmegye neve sem a megszólításban. *T. Frensz: i. m. 35.*

³³ A lengyel hercegeknek is hasonló címzés járt. (Pl. „filium nobilis viri ducis Poloniae”. Theiner I. 65. sz. Potthast 6777. sz.), ahogyan például 1198-ban a későbbi II. Frigyes osztrák hercegnek is. („Nobilis viro filio ducis Austriae”. RI I. 241. sz.)

³⁴ „dilecto filio nobili viro, duci Andree, regni Ungarie gubernatori”. Fejér II. 455., Potthast 2473. sz., RI VIII. 36. sz.

³⁵ Illetve a *nobilis* jelzőt az *illustris* váltotta fel. „dilecto filio, illustri viro Andree, domino Ungarie”. Fejér II. 460., Potthast 2550. sz., RI VIII. 89. (88.) sz.

³⁶ „carissimo in Christo filio A. illustri regi Ungarie”. Fejér III/1. 22., Potthast 2567. sz., RI VIII. 130. (129.) sz.

elsőszülöttjét 1214-ben koronázták meg Magyarország királyává, bár ez inkább András ellenére, mint kezdeményezésére történt.³⁷ Ezt támasztja alá egy 1214-es királyi oklevél is, mely szerint II. András arra kérte a pápát, hogy minden összeesküvőt közönsítsen ki, aki fia királlyá tételét tervezte.³⁸ A koronázás azonban a panasz ellenére is végbement.³⁹ II. András középső fia, Kálmán ezzel szemben a szomszédos Rusz-béli fejedelemség, Halics élére került.⁴⁰ 1215-ből ismert egy királyi oklevél, amelyben II. András köszöntet mondott III. Ince pápának Kálmán koronázásának az elismeréséért.⁴¹ Az új király és lengyel felesége, Salomea uralma azonban nem tartott sokáig Halicsban, valószínűleg legkésőbb 1222-re, de inkább 1221-re véget ért.⁴² Kálmán ezután visszatért Magyarországra,⁴³ ahol 1226-tól bátyját, Bélát követve *dux*ként Szlavónia élére került.⁴⁴ Béla ekkorra már többször összeütközésbe került atyjával. Már az 1222-es Aranybulla kiadásának időszakában nagy valószínűséggel feszültség lehetett király és fia között. Ez a dekrétum egy pontja⁴⁵ mellett egy pápai oklevéllel is alátámasztható. III. Honorius 1222. július 4-én ugyanis a magyarországi érsekeknek és püspököknek címezve arról írt, hogy egyes elvetemültek (*perversi*) Béla korábbi koronázását arra kívánták felhasználni, hogy saját engedelmességüket igazolják.⁴⁶ A herceg házassága körül 1224-ben kialakult vita miatt aztán Béla rövid időre el is kellett, hogy hagyja az országot.⁴⁷ 1226-ban pedig Szlavónia helyett, ahogy említettük, Erdély élére került a magyar király megkoronázott

elsőszülött fia, míg Kálmán bátyja korábbi déli tartományát kapta meg.⁴⁸

Érdeemes tehát a továbbiakban vizsgálat alá vonnunk, hogyan jelentek meg a hercegek atyjuk, II. András irataiban, illetve ezzel összefüggésben a pápai oklevelekben. Érdekeség, hogy az egyik első ismert forrás Béla és Kálmán ügyét is érintette. Ezen 1214-es királyi oklevél szövegében található ugyanis az említett hivatkozás az összeesküvőkre, amely részben Béla név nélkül, András fiaként jelenik meg.⁴⁹ Kálmán esetében a nevet is megtalálhatjuk, illetve II. András a halicsi előkelők és a nép akaratával igyekezett megindokolni a fiának a területen szánt szerepet illető kérelmét. Azzal érvelt továbbá, hogy így Rómával is unióra lépne a Rusz egyik fejedelemsége.⁵⁰ Az eseményekhez köthető pápai forrásokra is érdemes egy pillantást vetnünk. III. Honorius egy 1222-es oklevelében II. András másodszülött fiának pápai tekintéllyel támogatott koronázásáról szolt.⁵¹ Szintén említést érdemel, hogy a magyar király 1215-ben, amikor köszöntet mondott III. Incének, a koronázás mellett a felkenés aktusát is hangsúlyozta Kálmánnal kapcsolatban.⁵²

Az 1214-es évből – tehát még a koronázás előtti időszakból – ismert Béla egy további említése is,⁵³ de a későbbi források már jóval részletesebbek. Királlyá emelése után ugyanis értelemszerűen atyja sem hivatkozhatott rá többé a korábbi módon. *Legkedvesebb elsőszülöttnek, és méltóságos királynak (carissimus primogenitus noster illustris rex Bela)*⁵⁴ nevezte a herceget a királyi oklevelek azon csoportja,⁵⁵ amely túlnyomó része a birtokvisszavételi eljárások⁵⁶ kapcsán került

³⁷ Ebben az esetben nem számolhatunk Béla herceg jelentős szerepével, hiszen csak nyolc éves volt ekkor. Ld. *Zsoldos A.*: II. András i. m. 10.

³⁸ „Deprecamur insuper paternitatem vestram, ut omnes conspiratores, et infidelitatis machinatores, qui propter regni scissuram filium nostrum, nobis viventibus et nolentibus, in regem sibi preficere, vel coronare attentaverint, tam clericos, quam laicos sententia excommunicationis [innotetis]”. Fejér III/1. 165., RA 294. sz.

³⁹ Ahogyan azt egy 1214-es királyi oklevél is mutatja. Ld. *Zsoldos A.*: II. András i. m. 8–9., 22.

⁴⁰ Ld. *Font Márta*: Oroszország, Ukrajna, Rusz. Bp.–Pécs, 1998. 70.; *Font Márta*: Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. Szeged, 2005. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 21.) 189., 204., 206–213., 217., 220., 229–232., 268. Kálmán felesége, Salomea, Fehér Leszek krakkói fejedelem lánya volt. A házasság II. András király és a krakkói uralkodó 1214-es szepesi találkozásának eredményeképp feltehetően 1215 augusztusa és 1216 júliusa között jött létre. *Font M.*: Árpád-házi királyok. i. m. 203–210. Bár egyes elképzelések ennél későbbre datálják. *K. Holly*: i. m. 11–20.

⁴¹ RA 302. sz.

⁴² Ld. *K. Holly*: i. m. 22–26.

⁴³ Feltehetően először az általa már korábban bírt szepességi területekre. Vö. *Zsoldos Attila*: Szepes megye kialakulása. *Történelmi szemle*, 43 (2001) 19–31. itt: 25.

⁴⁴ *Font M.*: Árpád-házi királyok. i. m. 204–214., 217.; *Zsoldos Attila*: Egész Szlavónia bánja. In: Tanulmányok a középkorról. (Szerk. Neumann Tibor.) Bp., 2001. 269–281. (Analecta mediaevalia I.) itt: 280.

⁴⁵ A szöveg szerint a magyarországi hatalmasságok szabadon választhattak a király és a fia között. „Item servientes, accepta licentia, a nobis possint libere ire ad filium nostrum seu a maiori ad minorem, nec ideo possessiones eorum destruantur”. Aranybulla, 18. cikkely. Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I–III. (Ed. Knauz Ferdinandus.) Strigonii, 1874–1924. I. 232.

⁴⁶ Potthast 6870. sz. II. András ellenzéke és terveikre ld. *Zsoldos A.*: II. András i. m. 6.

⁴⁷ Vö. *Barabás G.*: A pápaság és Magyarország. i. m. 130–133.

⁴⁸ Elképzelhető, hogy II. András ezzel fiait igyekezett kijátszani egymás ellen, de Kálmán egészen 1241-es haláláig hű maradt bátyjához is. Ld. *Font M.*: Árpád-házi királyok. i. m. 217. Más elképzelések szerint ugyanakkor a két fivér viszonya nem volt végig feszültségmentes, aminek oka Béla Halics iránti érdeklődése lehetett. Az ellentét ugyanakkor legkésőbb a harmadik testvér, András 1234-es halálával rendeződhetett. Ld. *K. Holly*: i. m. 27–32.

⁴⁹ „Deprecamur insuper paternitatem Vestram, ut omnes conspiratores, et infidelitatis machinatores, qui propter regni scissuram filium nostrum, nobis viventibus et nolentibus, in regem sibi preficere, vel coronare attentaverint, tam clericos, quam laicos sententia excommunicationis [innotetis]”. Fejér III/1. 165., RA 294. sz.

⁵⁰ „[...] quod Galicie principes et populus, nostre ditioni subiecti, humiliter a nobis postularunt, ut filium nostrum Colomanum ipsis in regem preficeremus, in Unitate et obedientia Sancte Romane Ecclesie perseveraturis in posterum”. Fejér III/1. 164., RA 294. sz.

⁵¹ Potthast 6777. sz.

⁵² „[...] coronando filio nostro in Regem Galicie ad mandatum Apostolicum optatum consecuta est effectum, [...] Supplicamus insuper Sanctitati Vestre quatinus coronam auream regie dignitati congruentem filio nostro conferre et per latorem presentium fidelem nostrum in proximo transmittere dignemini, ut sicut unctionem regalem a Sede Apostolica, ita et coronam a liberalitate vestra se recepisse gaudeat”. ÁÚO VI. 374–375.; RA 302. sz.

⁵³ „filium nostrum Bela in nostra desolacione de latere nostro assumpsit”. ÁÚO VI. 367., RA 291. sz.

⁵⁴ ÁÚO VI. 455., RA 445. sz. Ismert ugyanakkor olyan változat is, amelyben a *dilectus* jelző szerepel. RA 471. sz.

⁵⁵ Pl. RA 444., 445., 461., 462., 463., 471., 494. sz. Más jellegű ügy: RA 511. sz. (Béla kérésére a borsmonostori kolostornak tett adomány. DL 868 18).

⁵⁶ III. Honorius az 1225. július 15-i dátummal kiállított, *Intellecto iam dudum* kezdetű levelével ugyanis felhatalmazta Bélát, hogy az apja által véghezvitt, a királyságra nézve káros adományokat uralmi területén vizsgálja felül és vegye vissza. Potthast 7443. sz. Vö. *Harald Zimmermann*: Der Deutsche Orden im Burzenland. Eine diplomatische Untersuchung. Köln–

kiállításra. Ezen kívül még egy hely érdemel említést, amely király úrként nevezi meg Bélát.⁵⁷ Érdekeség, hogy Kálmán ismert okleveleinek szövegében Béla első alkalommal csak II. András halála után jelent meg, 1237-ben, szintén a birtokviszszavételekkel kapcsolatban nevezte őt a herceg *testvére*nek, és Magyarország legméltóságosabb királyának (*frater noster Bela rex illustrissimus Hungarie*).⁵⁸

Béla saját okleveleit elemezve már egy sokkal színebb kép tárul elénk. Ismert olyan *intitulatio*, amely a királyi címsort – és az alázatossági formulát – magába foglalva utal II. András királyra is (*Bela dei gracia Hungarie, Croacie, Dalmacie, Rame, Seruie, Lodomerieque, illustrissimi regis Andree filius, rex in perpetuum*).⁵⁹ Egy másik esetben azonban a Szlavónia hercege titulus jelent meg, feltehetően nem függetlenül a tényről, hogy a zágrábi püspök számára készült az okirat.⁶⁰ Fontos azonban hangsúlyozni, hogy Béla okleveleinek az *intitulatio*ja a későbbiekben stabilizálódott. 1225 után ugyanis majd minden ismert esetben⁶¹ a következő formában jelent meg: *Bela Dei gracia rex, primogenitus regis Hungarie*.⁶² A birtokviszszavételi vizsgálatok során sem maradt el tehát az atyjára történő hivatkozás, bár némileg tömörebbé válva szilárdult meg a gyakorlata. Mindenképp hangsúlyoznunk kell azonban, hogy Béla Erdély élére kerülve egyetlen fennmaradt esetben sem hivatkozott ottani *dux*i címére. Magyarország királyaként és atyja elsőszülöttjeként feltehetően erre nem volt szüksége, szemben öccsével, Kálmánnal.⁶³ II. András halála után pedig folytatódott a korábbi királyi kancelláriai gyakorlat az új uralkodó, IV. Béla esetében is.⁶⁴

A pápai okleveleket vizsgálva elsőként II. András és Béla herceg 1223–1224-es ellentéte emelkedik ki.⁶⁵ A király ugyanis elsőszülöttje – Laszkarisz Máriával⁶⁶ kötött – házasa-

ságát fel kívánta bontatni,⁶⁷ Béla azonban – pápai támogatással – ezt megtagadta, és Ausztriába menekült VI. Lipót herceghez. III. Honorius ez ügyben először 1224. január 27-én⁶⁸ írt a hercegnek, bízta őt felesége megtartására. Már ebben a szövegben is királyként, és a magyar király elsőszülöttjeként címezte őt a pápa, hasonlóan a legtöbb⁶⁹ későbbi, ebbe a csoportba tartozó forráshoz⁷⁰ (*carissimus in Christo filius noster, rex Bela, primogenitus carissimi in Christo filii nostri Andree, regis Ungarie*⁷¹). Jóval érdekesebb III. Honorius már említett 1225-ös *Intellecto iam dudum* kezdetű levele. Ebben ugyanis *iffabb* királyként (és *méltóságos férfiú*ként) szerepel Béla,⁷² egy olyan címmel tehát, ami később fia, István vonatkozásában vált elterjedté.⁷³ A későbbiekben azonban általános maradt a már említett forma,⁷⁴ egészen Béla trónra lépéséig, amikor is a pápai kancelláriában is áttértek a *stilus curiaen*ek megfelelő – királyi – címzés használatára.⁷⁵

Végezetül vonjuk be a vizsgálódásba azt a forráscsoportot, amely az eddigiekkel összehasonlítva a legproblémásabbnak tekinthető, a Kálmánnal kapcsolatban kiállított iratokat. Ehhez elsőként II. András és Béla okleveleit, illetve az azokban található formulákat, megfogalmazásokat mutatjuk be.

Weimar–Wien, 2000. 141–145.; *Kristó Gyula*: II. András király „új intézkedései”. *Századok* 135 (2001) 251–300. itt: 290.; *Solymosi László*: Egyházi-politikai viszonyok a pápai hegemonia idején. In: Magyarország és a Szent-szék kapcsolatának ezer éve. (Szerk. Zombori István.) Bp., 1996. 47–54. itt: 51.; *Zsoldos A.*: II. András i. m. 24. 132-es jegyzet. Béla herceg mellett Csák nembeli Ugrin kalocsai érsek is kapott egy oklevelet hasonló tartalommal. Potthast 7444. sz. Az érseket már 1220-ban is felszólította a pápa, hogy lépjen fel a koronajavak elidegenítése ellen. Potthast 6318. sz.

⁵⁷ „dominus rex B.”. Fejér III/2. 207. RA 463. sz. Ez a megfogalmazás párhuzamba állítható Rosztizsláv feltételezett dominus/urum címével is. *Vö. Font Márta*: Rosztizsláv herceg IV. Béla udvarában. Megjelenés alatt.

⁵⁸ DL 217., RD 15. sz., ÁÜO VII. 38.

⁵⁹ Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Sclavoniae. I. Red. Smičiklas, T. Zagrabiae, 1904. III. 186.

⁶⁰ „Bela Dei gracia rex, filius regis Ungarie et dux totius Sclavonie”. ÁÜO XI. 164., RA 568. sz. Szlavónia és a zágrábi püspökség közötti kapcsolatra ld. *Szeberényi Gábor*: A zágrábi püspökség Szlavónia megszervezésében játszott szerepének egyházzervezeti vonatkozásai. In: Az Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola Társadalomtudományi Tanszékének Közleményei I. (Szerk. Bebesi György.) Szekszárd, 1999. 39–51.

⁶¹ Kivétel pl: „Bela dei gratia primogenitus regis Hungarie, Dalmatie, Croatiae, Rame, Servie, Gallicie, Lodomerie, Bulgarie, Comanieque”. Fejér VII/4. 81., RA 602. Itt megjelent a kunok királya kiegészítés is.

⁶² RA 596. sz., ÁÜO XI. 234.

⁶³ Kérdés, hogy ebből bármilyen következtetést levonhatunk-e Erdély és Szlavónia 13. századi helyzetével kapcsolatban.

⁶⁴ Pl. „Bela dei gratia rex Ungarie”. ÁÜO XII. 271., RA 606. sz.

⁶⁵ *Vö. Barabás G.*: A pápaság és Magyarország. i. m. 130–133.

⁶⁶ *Vö. Zsoldos A.*: Az Árpádok és asszonyaik. i. m. 190–191.

⁶⁷ II. András fia a niceai császár, I. Theodorosz Laszkarisz lányát, Máriát vette el, de az apa 1222-es halála után a frigy elvesztette politikai jelentőségét. Elképzelhető továbbá, hogy magyar király a korábbi terveivel szemben a Latin Császársághoz kívánt közeledni, sógorát, Courtenay Róbertet szövetségesként megnyerve magának. Ebben a helyzetben előnytelené vált a niceai rokonság, különösen Jóannész Vatatzész császár személye miatt. Vagyis több ok együttese vezethetett a házasság felbontásának a tervéhez. *Bárány Attila*: Courtenay Róbert latin császár Magyarországon. In: Francia–magyar kapcsolatok a középkorban. (Szerk. Györkös Attila–Kiss Gergely.) Debrecen, 2013. 153–180. (Speculum Historiae Debreceniense 13.) itt: 159–161.; *Bárány Attila*: II. András és a Latin Császárság. *Hadtörténelmi Közlemények*, 126 (2013) 461–480. itt: 473–474.; *Szende László*: Szentföldtől Katalóniáig. II. András külpolitikája és dinasztikus kapcsolatai a korabeli Európában. In: Egy történelmi gyilkosság margójára. Merániai Gertrúd emlékezete, 1213–2013. (Szerk. Majorossy Judit.) Szentendre, 2014. 29–41. itt: 34–35.

⁶⁸ Potthast 7152. sz.

⁶⁹ Előfordult ugyanakkor más helyeken a szülött (*natus*) kifejezés is („Unde carissimo in Christo filio nostro B. regi, nato tuo”. Theiner I. 97., Potthast 7189. sz.), illetve egyes esetekben kizárólag a királyi cím jelent meg („[...] carissimi in Christo filii nostri Bele Regi et uxori [...] Quia vero idem Bela Rex [...]”. Theiner I. 95. sz., Potthast 7178. sz.).

⁷⁰ Ld. Potthast 7152., 7172., 7173., 7174., 7175., 7176., 7177., 7178., 7189., 7190., 7191., 7192., 7193. sz.

⁷¹ Theiner I. 90. sz., Potthast 7176. sz. Vagy: „carissimi in Christo filii nostri Bele regis primogeniti carissimi in Christo filii nostri (Andree) Ungarie regis illustris”. Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis – A veszprémi püspökség római oklevéltára. I–IV. (Szerk. Fraknoi Vilmos–Lukcsics József.) Bp., 1896–1907. I. 61.

⁷² „Carissimo in Christo filio Illustri viro Bele, iuveni regi”. Theiner I. 126. sz., Potthast 7443. sz. A kalocsai érseknek küldött hasonló tartalmú oklevél szövege sajnálatosan nem ismert, a pápai regisztrumban csak említett királyként utalnak Bélára: *Regi predicto*. Theiner I. 126. sz.

⁷³ *Vö. Kristó Gyula*: V. István. In: KMTL 294.; *Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. Bp., 1993. 114.

⁷⁴ „carissimo in Christo filio, illustri regi Bele, primogenito regis Hungarie”. Theiner I. 224. sz., Potthast 9750. sz., RGIX I. 2156. Mindazonáltal némileg eltérő fogalmazások is ismertek: „Bele regi, primogenito regis Ungarie”. Theiner I. 225. sz., Potthast 9764. sz., RGIX I. 2198. sz.

⁷⁵ „Bele regi Ungarie illustri”. Theiner I. 249. sz., Potthast 10066. sz., RGIX II. 2872. sz.

A herceg atyjának említett 1214-es, III. Incének küldött levelében,⁷⁶ mint láttuk, még csak a király fiaként szerepel Kálmán. Nem meglepő azonban, hogy a halicsi koronázás után⁷⁷ – még Magyarországon is – András okleveleiben királyként hivatkoztak rá.⁷⁸ Mindazonáltal – hasonlóan Béla már említett példájához – olyan forrás is rendelkezésre áll, amely a királyi méltóság mellett Kálmán az atya kegyelméből nyert dalmát és horvát hercegi címét emelte ki.⁷⁹ Nem véletlen ez, hiszen ebben az esetben Kálmán a traui püspök részére tett adományát⁸⁰ erősítette meg a király. A herceg a későbbi oklevelekben – a királyi cím mellett⁸¹ – „csak” egész Szlavónia hercegeként került említésre.⁸² Ez a körülmény kifejezetten fontos lesz a pápai források tükrében. Érdemes egy pillantást vetni II. András egy 1234-es adományára is, amelyben a szentszéki iratokhoz hasonlóan Kálmán *illustris rex*ként szerepel.⁸³

Ami Béla hercegi, majd királyi okleveleit illeti, a testvéri kapcsolat kifejezése mellett, az eddigiekhez hasonlóan méltóságos királyként címezte öccsét,⁸⁴ miközben a támogatását maga mögött tudva a birtokviszavételi felülvizsgálatokat végezte. Természetesen az egész Szlavónia hercege megfogalmazás is megjelent,⁸⁵ olyannyira, hogy Béla trónra lépése után általánossá vált a *szertett testvér, Kálmán király és egész Szlavónia hercege* címzés.⁸⁶

Kálmán herceg első ismert, 1226-ban kiállított oklevele különösen figyelemre méltó, mivel egy – II. András említett iratára rimelő – viszonylag összetett *intitulatio* található benne, mely szerint *Kálmán Isten kegyelméből a rutének*

királya, illetve dicső atyja kegyelméből Dalmácia és Horvátország hercege volt.⁸⁷ Érzékletesen szemlélteti ez a megfogalmazás a herceg tényleges helyzetét: egyrészt koronázása ugyan nem vesztette, nem veszíthette érvényét,⁸⁸ de valójában régóta nem is gondolhatott tényleges szerepre Halicsban, a magyar ambíciókat ott ekkor már öccse, András képviselte.⁸⁹ Talán emiatt használta a keleti szlávságra utaló, de szokatlannak mondható, rutén elnevezést a királyi cím kiegészítéseképp. Másrészt különösen kifejezőnek tarthatjuk a II. András kegyelmére történő utalást, hiszen ő volt az 1226-ban, aki – Béla helyett – Kálmánt állította a déli terület élére, véget vetve ezzel a Szepességben töltött viszonylagos kényszerű „politikai tétlenségnek”.⁹⁰

A herceg okleveleinek későbbi példái mindazonáltal kevésbé részletesek: *Ruténia királya, sőt Horvátország és Dalmácia hercege*.⁹¹ *Isten kegyelméből Halics királya és Szlavónia hercege*.⁹² Ismert ugyanakkor olyan eset is, amelynél hiányzik a királyi cím, ami azonban feltehetően az intézkedés jellegével magyarázható, hiszen a spalatói *comes*nek – és az egész városnak – címezve írt a herceg.⁹³ Érdemes kiemelni azt a körülményt is, hogy 1229 előtt Kálmán ismert okleveleiben, hasonlóan a királyiakhoz, nem találkozhatunk a Szlavónia elnevezéssel, csak Horvátország és Dalmácia hercegeként jelenik meg.⁹⁴

Az 1230-as évekre a megszilárdulni látszó gyakorlat eredményeképp a legtöbbször a következő formával találkozhatunk a herceg okleveleiben⁹⁵: *Nos Colomanus, Dei gratia rex,*

⁷⁶ „[...] ut filium nostrum Colomanum ipsis in regem preficeremus, in unitate et obedientia Sancte Romane ecclesie perseveraturis in posterum”. Fejér III/1. 163., RA 294. sz. Hasonló megfogalmazással találkozunk egy a következő évből származó levélben: „[...] quod postulatio nostra super coronando filio nostro in regem Galicie [...] quatinus coronam auream regie dignitatis congruentem filio nostro”. ÁÚO VI. 374–375., RA 302. sz. Fontosnak tartjuk még egyszer hangsúlyozni, hogy levelében II. András a koronázás mellett a felkenésre is kitért. „[...] ut sicut unctionem regalem a Sede Apostolica, ita et coronam a liberalitate vestra se recepisse gaudeat”. ÁÚO VI. 375., RA 302. sz.

⁷⁷ A koronázás feltehető körülményeire és a királyi cím megtartására ld. K. Holly: i. m. 15–23.

⁷⁸ Akkor is, ha csak említették Kálmánt: „Prefatus itaque B. rex habito consilio dilecti fratris sui et omnium principum regni, fratris dico, Colomani regis”. Fejér III/2. 204., RA 461. sz.

⁷⁹ „Quia enim illustris filius noster Colomanus, Dei gratia, Ruthenorum rex, et liberalitate nostra dux Dalmatie, atque Croatie [...]”. Fejér III/2. 103., RA 438. sz.

⁸⁰ RD 1. sz.

⁸¹ Vö. *Nataša Procházková*: Postavenie haličského kraja a slavonského knežata Kolomana z rodu Arpadovcov v uhorskej vnútarnej a zahraničnej politike v prvej polovici 13. storočia. *Medea 2*. Bratislava, 1998. 64–75. itt: 73.

⁸² „Carissimus filius noster Colomanus rex et dux tocius Sclavonie”. Hazai oklevéltár. 1234–1536. (Szerk. Nagy Imre–Deák Farkas–Nagy Gyula.) Pápa, 2006. IV. 14., RA 512. sz.

⁸³ „Illustrum regem Galicie”. ÁÚO VI. 546., RA 529. sz.

⁸⁴ „de consensu fratris nostri illustris Cholomani Regis”. ÁÚO VI. 485., RA 593. sz.

⁸⁵ „fratre nostro Colomano rege et duce tocius Sclavonie”. ÁÚO XI. 234., RA 596. sz., DL 168. Egy másik formulával: „carissimum fratrem nostrum Colomanem regem ducemque”. ÁÚO VII. 167.

⁸⁶ „carissimus frater noster rex Colomanus et dux tocius Sclavonie”. ÁÚO XI. 306., RA 665. sz. Vö. *Ivan Basić*: O pokušaju ujedinjenja zagrebačke i splitske crkve u XIII. stoljeću. *Pro tempore 3* (2006) 5–43. itt: 34.

⁸⁷ „nos Colomanus, Dei gratia Ruthenorum Rex, et largitate gloriosi patris nostri Andree, Hungarorum regis, dux Dalmatie atque Croatie”. Fejér III/2. 90–91., RD 1. sz. Nem mellőzhető el annak az említése sem, hogy a regeszta kiadója legalábbis gyanúsnak tartja az oklevél hitelét, mivel az pápai mintát követ.

⁸⁸ III. Honorius pápa 1222. január 27-én kelt levelében kifejtette, hogy a pápai engedéllyel végrehajtott koronázás révén a királyi cím nem ruházható át Kálmán öccsére, Andrásra. *Pothast 6777. sz.*, *Pressutti 3764. sz.* Vö. *Nataša Procházková*: Koloman Haličský na Spiši pred rokom 1241 In: *Terra Scepusiensis. Stan badań nad dziejami Spiszu*. (Ed. Ryszard Gładkiewicz–Martin Homza) Levoča–Wrocław, 2003. 243–249. itt: 244–245.

⁸⁹ *Font M.*: Árpád-házi királyok. i. m. 215–218; *N. Procházková*: Postavenie haličského. i. m. 73.

⁹⁰ Vö. *Font M.*: Árpád-házi királyok. i. m. 213.; *Zsoldos A.*: Szepes megye. i. m. 25.; *Nataša Procházková*: Some Notes on the Titles of Coloman of Galicia / K intulature Kolomana Haličského / O titulama Kolomana Haličkoga. In: *Slovakia and Croatia Vol I. Slovakia and Croatia Historical Parallels and Connections (until 1780)/Slowakei und Kroatien. Historische Parallelen und Beziehungen (bis zum Jahre 1780)*. (Ed. Veronika Kucharská–Stanislava Kuzmová–Adam Mesiarkin) Bratislava–Zagreb, 2013. 104–109. itt: 105–106.

⁹¹ „C. dei gratia rex Ruthenie, nec non Croacie, Dalmacieque dux”. Fejér VI/2. 363., MNL OL, DF 280230, RD 2. sz.

⁹² „Colomanus Dei gracia Halicie rex ac dux Sclavonie”. ÁÚO VI. 477., RD 4. sz.

⁹³ „C. Dei gracia Dux Crohatie et Dalmatie”. ÁÚO VI. 482., RD 6. sz.

⁹⁴ Vö. *Thomae Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*. (Ed. Olga Perić–Damir Karbić–Sokol Mirjana Matijejić–James Ross Sweeney.) Bp.–New York, 2006. (Central European Medieval Texts 4.) 196. 4-es jegyzet.

⁹⁵ Feltehetően nem függetlenül a herceg kancelláriájának valószínű megszilárdulásától, amiben később Miskolc nb. Füle zágrábi prépost, Kálmán 1237-től hivatalban lévő kancellárja is szerepet játszhatott. Vö. *Zsoldos A.*: Magyarország világi archontológiája. i. m. 118.; *N. Procházková*: Some Notes. i. m. 108.

et dux totius Sclavonie.⁹⁶ Az egész Szlavónia hercege címzést alapvetően újszerű gyakorlatnak tekinthetjük, bár nem ekkor jelent meg először, hiszen – bár II. András nem – már Béla is használta azt.⁹⁷ Az azonban valószínűtlennek tűnik, hogy a már bátyja által is használt címzés valójában Kálmánnak a hercegi tartományán kívüli területek, például Bosznia, vagy akár a Magyar Királyság összes szlávok által lakott territórium feletti hatalmi igényének kifejezését szolgálta volna.⁹⁸

Vissza kell még térnünk ezzel kapcsolatban arra a körülményre, hogy a királyi méltóság Kálmán esetében a források egy jelentős részében nem egészült ki konkrét területtel, legfeljebb, mint említettük, a rutének, vagy Ruténia királya cím található meg. Fontos, hogy hangsúlyozzuk tehát, Szlavónia – és Dalmácia, valamint Horvátország – kizárólag a hercegi méltóság (*dux*) kiegészítéseként jelent meg. Az Isten kegyelméből király és Szlavónia hercege (*Dei gratia rex, et dux totius Sclavonie*) címzés aligha interpretálható Szlavónia királyaként, legalábbis elég szokatlan lett volna ugyanahhoz a területhez egyszerre több címet kötni, ennek éppen a fordítottja volt jellemző. Nem beszélhetünk tehát Kálmán esetében, ahogyan

arra alább még ki fogunk térni, a szlávok királyságáról,⁹⁹ vagy hasonló képződményről, még a Szepesség a herceg életében játszott szerepének¹⁰⁰ elismerése mellett sem. Különösen, mivel a 13. század elején fontos változások zajlottak le a déli tartományokban. Ekkor terjedt ki például a horvát-dalmát bánok hatásköre a Dráva-Száva közére is, amivel összefüggésben a *banus totius Sclavonie* cím is kialakult.¹⁰¹ További bizonyosságot szolgál, hogy Kálmán pápai jóváhagyással lefolytatott koronázása egyértelműen Halicsot érintette, ha ilyen királyság gyakorlatilag, tartós hatással nem is formálódott ki.¹⁰² Ki kell még térnünk Martin Homza azon elképzelésére is, mely szerint Kálmán Magyarországra visszatérve a Szepesség hercege (*dux Scepusiae*) címet használta volna, vagy legalábbis ő alapozta meg a *dominus terrae Scepusiensis* későbbi hagyományát,¹⁰³ ami azonban nem támasztható alá írott forrással.¹⁰⁴

A herceg nevében kiállítottakról áttérve a pápai oklevelekre az eddigiektől némileg eltérő kép tárul elénk. Egy 1231-es adat¹⁰⁵ szerint IX. Gergely pápa Kálmánt *a rutének kiváló királyának és Szlavónia hercegének*¹⁰⁶ nevezte a herceg és a szlavóniai templomosok pere miatt Bertalan pécsi püspöknek küldött levelében.¹⁰⁷ Az első a herceghez küldött pápai

⁹⁶ Pl. DF 283328, ÁÚO XI. 268., RD 12. sz. A *Rutenorum* kiegészítés a király mellől azonban nem tűnt el végleg, még egy 1240-es iratban is megtalálható: „Colomanus Dei gracia rex Ruthenorum et dux totius Sclavonie”. ÁÚO XI. 313., RD 20. sz.

⁹⁷ Ld. a 60. jegyzetet. Zsoldos Attila vetette fel a lehetőséget annak, hogy éppen Béla személyéhez köthető a szlavóniai és az erdélyi különkormányzatok esetében a már korábban megindult fejlődés végleges formába öntése. *Zsoldos A: Egész Szlavónia bánja*. i. m. 280.

⁹⁸ Már Györfy György is utalt hasonló lehetőségre. *Györfy György: Szlavónia kialakulásának oklevélkritikai vizsgálata. Levéltári közlemények*, 41 (1970) 223–240. itt: 234. Legutóbb Nataša Procházková fejtett ki hasonló véleményt. *N. Procházková: Some Notes*. i. m. 107–108. Szlavónia területi elhelyezkedésével és kiterjedésével kapcsolatban többféle nézetet fogalmazódott meg. *A tota Sclavonia* kifejezés Györfy György szerint a 12. század végétől az Adriától a Dráva-Száva közégig terjedő területet jelölte. *Györfy Gy.: Szlavónia kialakulásának*. i. m. 226–230., 233–239. *Zsoldos A: Egész Szlavónia bánja*. i. m. 271–272.; *Csákó Judit: A Magyar–lengyel Krónika és a hazai elbeszélő hagyomány. Századok*, 148 (2014) 289–334. itt: 312. Ezzel szemben Kristó Gyula elutasította a feltételezést, hogy a Szlavónia név az Adria-parti Horvátországra vonatkozott volna eredetileg. Szerinte a 13. század elején jelent meg és terjedt el Magyarországon, és a Dráva-Száva vidékéről terjedt ki az elnevezés Horvátországra és Dalmáciára is. (*Kristó Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon*. Bp., 1979. 89–94. *Zsoldos A: Egész Szlavónia bánja*. i. m. 272.) Zsoldos Attila elismerve az elnevezés 13. század eleji megjelenését, elsősorban elterjedésének az okait kereste. Györfyhez hasonlóan ő is úgy véli, hogy Szlavónia területe már Szent István korában magyar fennhatóság alatt állt. A Sclavonia földrajzi megjelölés pedig akkor nyert kormányzati jelentést, illetve terjedt ki Horvátországra és Dalmáciára is, amikor a 13. század elején több esetben is somogyi és zalai ispánok töltötték be a báni tisztséget. Az említett megyék közigazgatása aztán vissza is húzódott a Dráváig, átadva helyét a báninak. Az új egység neve (*egész Szlavónia*) pedig Horvátország és a Dráva-Száva közének együttes kormányzására utalt. (*Zsoldos A: Egész Szlavónia bánja*. i. m. 276–281.; *Weisz B.–Zsoldos A.: A báni joghatóság*. i. m. 478–480. *Vö. Körmendi Tamás: Szent László és Horvátország*. In: Nagyvárad és Bihar a korai középkorban. Tanulmányok Biharország történetéről 1. (Szerk. Zsoldos Attila.) Nagyvárad, 2014. 81–100. itt: 88–89.) Szlavónia és Horvátország, valamint Dalmácia elkülönülésére ld. továbbá. *John V. A. Fine Jr.: When Ethnicity Did Not Matter in The Balkans. A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*. Ann Arbor, 2006. 70–94.; *I. Basić: i. m. 33.*

⁹⁹ *Bagi Dániel: Slavonia a Magyar-lengyel krónikában*. In: „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta 60. születésnapjára. (Szerk. Bagi Dániel–Fedeles Tamás–Kiss Gergely) Pécs, 2012. 45–58. itt: 46.; *Martin Homza: Król Halicza Koloman jako dux Scepusiae*. In: *Historia scepusii*. Vol. I. Bratislava–Kraków. 2009. 148.; *N. Procházková: Some Notes*. i. m. 107–109. Fel szeretnénk hívni rá a figyelmet, hogy Martin Homza Kálmán királyi méltóságának a továbbélésével kapcsolatban a *rex Rusiae* címet adja meg, ami azonban nem szerepel a forrásokban. Hasonlóan érdekesnek tartjuk azon eljárását, hogy Szlavóniával (és Horvátországgal) kapcsolatban a *dux* címzést vajdaként (*wojewoda*) fordította, holott a herceg jelentésű *ksiązę* kifejezést éppen a Szepességgel kapcsolatban alkalmazza. Ld. *M. Homza: Król Halicza*. i. m. 148. A *rex Rusiae* címzés – ha Kálmán esetében nem is – de az 1253-ban szentszéki engedéllyel királlyá koronázott Danyil Romanovicsal kapcsolatban felmerült – a *primus rex Ruthenorum inscriptio*hoz hasonlóan – a pápai oklevelekben. Dariusz Dąbrowski ezzel a jelenséggel kapcsolatban azt feltételezi, hogy a pápai kancelláriában Kálmán királyi címére – és a magyar királyi titulaturára – tekintettel alkalmazták ezeket a címzéseket. Akár az is elképzelhető, hogy ezzel pápai oldalról elismerték IV. Béla király feljebbvalóságát. Danyil számára ellenben a Rusz más fejedelmével és a mongolokkal szemben lehetett jelentősége a királyi címnek. *Dariusz Dąbrowski: Daniel Romanowicz król Rusi*. (ok. 1201–1264). Biografia polityczna. Kraków, 2012. 361–364.

¹⁰⁰ *Vö. N. Procházková: Postavenie haličskeho*. i. m. 70–71.; *Zsoldos A.: Szepes megye*. i. m. 25.

¹⁰¹ *Zsoldos A: Egész Szlavónia bánja*. i. m. 276–278.

¹⁰² *Font M.: Árpád-házi királyok*. i. m. 206–210.

¹⁰³ *N. Procházková: Some Notes*. i. m. 105. *Vö. N. Procházková: Koloman Haličský*. i. m. 246.

¹⁰⁴ Ld. „haličským kráľom, chorvátsko-slavónslcm i spišským vojvodom”. *Martin Homza: Uhorsko polska kronika. Nedocenený prameň k dejinám strednej Európy*. Bratislava, 2009. 25. *M. Homza: Król Halicza*. i. m. 148.; *N. Procházková: Some Notes*. i. m. 105–106. Maga a tény, hogy Kálmán rendelkezett szepességi birtokkal ugyanakkor igazolható. Ld. *N. Procházková: Postavenie haličskeho*. i. m. 70–71.; *Zsoldos A.: Szepes megye*. i. m. 25.

¹⁰⁵ Procházková feltehetően Fejér hibás adata alapján a húszas évek végére („late 1220s”) helyezte ezt az adatot. *N. Procházková: Some Notes*. i. m. 108.

¹⁰⁶ „carissimi in Christo filii nostri Colomani, Regis Ruthenorum illustris, et Ducis Sclavonie.”. *Fejér III/2*. 112., Potthast 8776. sz.

¹⁰⁷ *Vö. Barabás Gábor: Das Papsttum und Ungarn in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts* (ca. 1198–ca. 1241). *Päpstliche Einflussnahme – Zusam-*

irat a szentszéki kancellária szabályainak – és az ismertett Magyarországot érintő gyakorlatnak – megfelelően *Krisztusban kedves fiúnak és méltóságos királynak* nevezte Kálmánt.¹⁰⁸ Két, még ugyanazon évben, 1233. december 23-án kiállított pápai megbízás¹⁰⁹ azonban Szlavónia (*Sclavonie*) királyként címezte a herceget.¹¹⁰ Ez a körülmény – mint már érintettük – több esetben vezetett formabontó interpretációhoz, volt, aki bizonyos, Szvatoplukhoz kapcsolható szláv királyságot vélt az *inscriptio* mögött felsejleni.¹¹¹ Ez azonban véleményünk szerint téves értelmezés, hiszen jelen esetben terület, és nem etnikai megjelölés (mint később a *sclavorum*)¹¹² kapcsolódik a királyi méltósághoz.¹¹³ Későbbi példák pedig azt valószínűsítik, hogy az említett oklevelek különlegessége a pápai kancellária már említett hiányosságaira vezethető vissza.¹¹⁴ Esetleg éppen az iratokban tárgyalt ügyek természeté – két özvegy lengyel hercegnő, Sandomierzi Grzymisława és Opolei Viola, pápai védelme – hatott a különleges megszólítás esetében,¹¹⁵ amely eljárás azonban később semmilyen

menwirken – Interessengegensätze. Wien, 2014. (Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien. Bd. VI.) 316–318.

¹⁰⁸ „carissimo in Christo filio nostro, Colomano, regi illustri”. Theiner I. 201. sz., Potthast 9305. sz., RGIX I. 1522. sz. (1233. október 10.)

¹⁰⁹ Kálmánt pápai oltalmak végrehajtójaként bízták meg. Ld. *Barabás Gábor*: Viola opolei hercegnő és Kálmán szlávón herceg. Egy historiográfiai vita margójára. *Világtörténet*, 2015/1. 5–28. itt: 5–10.

¹¹⁰ „Carissimo in Christo filio, C. illustri regi Sclavonie”. Theiner I. 204. sz., Potthast 9352., RGIX I. 1649. sz. Ld. még Potthast 9349. sz.

¹¹¹ *N. Procházková*: Some Notes. i. m. 108–109. Vladimir Goss ezzel szemben Kálmán azon céljáról írt, hogy a herceg a Magyar Királyságon belül hozzon létre egy erős politikai egységet. *Vladimir P. Goss*: Bishop Stjepan II and Herceg Koloman and the Beginnings of the Gothic in Croatia. *Hortus artium medievalium*, 13/1 (2007), 211–224. itt: 212.; *Vladimir P. Goss*: Slovak and Croatian Art in the Thirteenth Century. Some Striking Analogies and Their Background / Umenie v Slavónsku a na Spiši v 13. storočí – niekoľko pozoruhodných analógií ich pozadie / Umjetnost u Slavoniji i na Spišu u 13. stoljeću – neke upečatljive analogije i njihove pozadine. In: *Slovakia and Croatia Vol I. Slovakia and Croatia. Historical Parallels and Connections (until 1780)/Slowakei und Kroatien. Historische Parallelen und Beziehungen (bis zum Jahre 1780)*. (Ed. Veronika Kucharská–Stanislava Kuzmová–Adam Mesiarkin) Bratislava–Zagreb, 2013. 260–268. itt: 261.

¹¹² Potthast 10890. sz., RGIX III. 5216. sz.

¹¹³ Jelen munkánkban nem célunk részletesen kitérni a Magyar-lengyel krónika keletkezési helyének – és ezzel összefüggésben Kálmán udvarának – a kérdéskörére, illetve annak historiográfiájára, ez alól mentesít minket Csáková Judit kiváló tanulmányának egy fejezete. Röviden meg kell azonban említenünk, hogy a krónika egyes, Szlavóniához köthető elemeit nem tartjuk perdöntőnek Kálmán címeit és esetleges igényeit tekintve, különösen, hogy a mű keletkezési helyének szlavóniai és a szépségi elméletével ellentétben elképzelhető a lengyelországi helyszín (és szerző) is. *Csáková J.*: i. m. 312–316. Vö. *N. Procházková*: Some Notes. i. m. 106., 108.

¹¹⁴ Bár azzal is számolnunk kell, hogy a pápai udvarban más értelemben használták a Szlavónia, Dalmácia és Horvátország megjelöléseket, mint helyben. *J. V. A. Fine*: i. m. 106–109.

¹¹⁵ Ld. *Barabás G.*: Viola opolei hercegnő. i. m. 5–10. Vö. *Dariusz Dąbrowski*: Slovak and Southern Slavic Threads in the Genealogy of the Piast and Rurikid Dynasties in the Thirteenth Century / Slovenské a južnoslovanské motívy v genealógiách Rurikovcov a Piastovcov v 13. storočí / Slovački i južnoslavenski motivi u genealogiji Rurikovića i Pjastovića u 13. stoljeću. In: *Slovakia and Croatia Vol I. Slovakia and Croatia. Historical Parallels and Connections (until 1780)/Slowakei und Kroatien. Historische Parallelen und Beziehungen (bis zum Jahre 1780)*. (Ed. Veronika Kucharská–Stanislava Kuzmová–Adam Mesiarkin) Bratislava–Zagreb, 2013. 110–119. 113–116.; *N. Procházková*: Some Notes. i. m. 108.

formában nem folytatódott. Már a következő évből, 1234-ből ismert ugyanis több forrás is, amelyek szövegében Kálmán a terület megnevezése nélkül szerepel királyként.¹¹⁶ Nem mellőzhető ugyanakkor annak a körülménynek az említése sem, hogy egy olyan eset is ismert, amikor Kálmán saját okleveleiben *regnum*ként hivatkozik saját területére.¹¹⁷ Ez az első látásra furcsa adat azonban véleményünk szerint nem ad elég alapot arra, hogy azt feltételezzük, Kálmán egyértelműen királyságként tekintett magyarországi uralmára.¹¹⁸

A magyarországi helyzettel párhuzamosan a későbbiekből ismerünk olyan példát is, amelyben a *dux*ot királyi méltóságának említése nélkül mint *nemes férfit és Szlavónia herceget* nevezték meg egy pápai oklevélben.¹¹⁹ Ez a korábbiakhoz hasonlóan az ügy természetével (birtokper), magyarázható, esetleg ezt kiegészítve azzal, hogy egy delegált bírói eljárás során készült az okirat.¹²⁰ Egy 1235-ben – de még II. András életében – kelt oklevélben ismét királyként, és atyja szülöttjeként címezte Kálmánt IX. Gergely pápa,¹²¹ feltehetően nem függetlenül attól, hogy a magyar király egy a fiának tett adományát erősítette meg.¹²² Ez később annyiban változott meg, hogy a királyi cím mellett, de attól külön került az említésre, hogy Kálmán Szlavónia hercege is volt.¹²³ Mindez összevethető a herceg titulaturájának a saját okleveleiben tapasztalható megszilárdulásával is.

Ki kell még emelnünk további három pápai oklevelet is. IX. Gergely 1238 áprilisában ugyanis a kunok püspökének, míg decemberben a pécsváradi apátnak írva nevezte Kálmánt *királynak és a szlávok hercegének*.¹²⁴ Ezt megismételte egy 1240. június 6-i, a zágrábi és a spalatói egyház egyesítésének terve

¹¹⁶ „carissimo in Christo filio nostro illustri regi Colomanno”. Theiner I. 218. sz., Potthast 9726. sz., RGIX I. 2128. sz. Ld. még: Potthast 9728., 9735. sz. A feleségének küldött oklevélben ugyanakkor II. Andrásra is történt utalás: „Salomee regine, uxori Colomanni regis, nati [...] illustris regis Ungarie”. RGIX I. 2126. sz.

¹¹⁷ Éppen a testvérével, Andrással fennálló ellentétét érintve: „in regnum nostrum videlicet Sclavoniae”. *Fejér III/2*. 287., RD 10. sz. Vö. *I. Basić*: i. m. 2006. 34.; *Damir Karbić–Marija Karbić*: The Laws and Customs of Medieval Croatia and Slavonia A Guide to the Extant Sources. (Edited by Martyn Rady.) London, 2013. 3.

¹¹⁸ Egyrészt ez az egyetlen szövetszerző utalás erre, valamint azt is tekintetbe kell vennünk, hogy a passzust tartalmazó oklevél csak egy későbbi átirásból ismert. Ld. RD 10. sz.

¹¹⁹ „Dei dilecto filio nobili viro Colomanno duci Sclavonie”. DF 206949, Potthast 9848. sz. Vagy csak mint Szlavónia hercege. „Cum ex litteris Colomani, ducis Sclavonie, intelleximus [...]”. Theiner I. 312. sz., Potthast 10823. sz., RGIX III. 4992. sz. Kiemelés B. G.

¹²⁰ *Barabás G.*: Das Papsttum. i. m. 372.

¹²¹ „carissimo in Christo filio, illustri regi Colomano, nato carissimi in Christo filii nostri A. illustri regis Ungarie”. Theiner I. 229. sz., Potthast 9986. sz., RGIX II. 2726. sz.

¹²² Ld. *Bárany Attila*: II. András balkáni külpolitikája. In: II. András és Székesfehérvár: King Andrew and Székesfehérvár. (Szerk. Kerny Terézia–Smohay András.) Székesfehérvár, 2012. 129–173. itt: 158–159.

¹²³ „carissimo in Christo filio Colomano illustri regi Ruthenorum ac duci Sclavonie”. Theiner I. 253. sz., Potthast 10086. sz., RGIX II. 2920. sz. Ld. még Potthast 10671., 10688., 10822., 10890. sz. és RGIX III. 5774., 6058. sz.

¹²⁴ A kunok püspökének: „carissimus in Christo filius noster, Colomanus rex et dux Sclavorum illustris”. Theiner I. 289. sz., Potthast 10585. sz., RGIX II. 4286. sz. A pécsváradi apátnak: „carissimi in Christo filii nostri Colomanni, regis illustris. ducis Sclavorum”. Theiner I. 304. sz., Potthast 10690. sz., RGIX II. 4696. sz. Ki kell javítanunk Nataša Procházkovát, aki a nagy-

miatt¹²⁵ Kálmánnak küldött levelében is, amelyben a királyi cím mellett szintén a *szlávok hercege* titulus olvasható.¹²⁶ Nézetünk szerint azonban ebben az esetben sem a királyi méltóságot egészíti ki, az egyébként valóban szokatlan, birtokos jelző, hanem a hercegi címhez, és ezáltal annak területiségéhez kapcsolódik.¹²⁷ Összességében tehát elmondható, hogy a királyi és hercegi cím folyamatos és egyértelmű elkülönülése a magyarországi és a pápai forrásokban is nyomon követhető.

Érintenünk kell röviden két olyan véleményt is, amelyek esetében – Kálmán uralmának jellegét illetően – olyan címzések merültek fel, melyek az írott források vizsgálata alapján nem igazolhatóak. Ezek közül már említettük a *Szepesség hercege* titulust, ami Martin Homza több munkájában is megjelent.¹²⁸ A pozsonyi professzor másutt hasonlóan megkérdőjelezhető módon Kálmán *horvát-szlavón királyságáról* írt.¹²⁹ A horvát Vladimir Goss ezzel szemben a – forrásokkal szintén nem igazolható – *alkirály (viceroy)* címet használta a királyi herceggel kapcsolatban.¹³⁰

A kutatás eredményeinek rövid összefoglalása előtt még vissza kell térnünk Kálmán, valamint atyja és bátyja egy-egy okleveléhez is,¹³¹ mivel azok további érdekességgel szolgálnak. 1233 őszén az országban tartózkodó Pecorari Jakab pápai legátus tevékenységének eredményeképp létrejött a Beregi egyezmény.¹³² Ehhez kapcsolódóan a király és két fia nevében is készült okirat az annak betartására tett esküről. Érdeklenség, hogy II. András és Béla okleveleit egyértelműen a legátus személyzete készítette, vagyis a pápai kancellária – és így a *stilus curiae* – nyomát viselik magukon.¹³³ Ellenben Kálmán esetében erről nincs szó, az formailag megfelel a herceg oklevelezési gyakorlatának. Ezek a megállapítások az *intitulatió*kkal is alátámaszthatók. II. András esetében például csak a legátus említése után szerepel a királyi cím, de ott is szokatlanul röviden.¹³⁴ A király pár nappal később átíratva az említett okleve-

let, ennek *intitulatiója* már közelebb áll a megszokotthoz, bár továbbra is hiányzik az összes terület felsorolása.¹³⁵ Béla esetében ellenben nem beszélhetünk érdemi különbségről, bár maga az oklevél ugyancsak a legátus személyzetéhez köthető.¹³⁶ Kálmán herceg önmegnevezése azonban egyértelműen beilleszthető az oklevelezésére az 1230-as években jellemző mintába.¹³⁷ Ennek okát feltehetően abban kell keresnünk, hogy a legátus számára elsősorban a király és a trónörökös biztosítéka volt különösen fontos, mellettük a szlavón hercegét csak másodlagos lehetett.

Összegzésként elsősorban arra a körülményre szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a vizsgált forrásanyagban az *intitulatiók* tekintetében egyedül a hercegek esetében találkozhattunk heterogén címhasználattal. Ez András esetében még kevésbé volt jellemző, de Béla és különösen Kálmán vonatkozásában egyértelműen megállapítható. Ez feltehetően a három eset eltérő sajátosságaival magyarázható. András bátyja, Imre király ellenében használta a hercegi címet, egy olyan területen (Horvátország és Dalmácia), amelynek élén korábban éppen az idősebb testvér állt.¹³⁸ András feltehetően nagy figyelmet fordított címeit tekintve az állandóságra, ami így legitimációs célokat is szolgálhatott. Béla ellenben a király trónörökösöként került Szlavónia élére, vagyis esetében kevésbé lehetett jelentős, és ezért kevesebb figyelmet kaphatott a hercegi címhasználat. Kálmán ezzel szemben korábbi királyi címét megtartva lett a még kialakulóban lévő tartomány(ok) ura, ami esetében tovább bonyolította a helyzetet. Ha pedig a pápai okleveleket is megvizsgáljuk, különösen feltűnő a címek kevert használata, ami a magyarországi helyzet hatása mellett a szentszéki írásbeliség jellegzetességével is magyarázható. Nem feledkezhetünk meg azonban a folyamatos egységesülésről sem, ami – az uralkodás gyakorlatának megszilárdulásával párhuzamosan – mindkét esetben egy stabil okleveles praxis kialakulásához vezetett. Mindez azért különösen jelentős, mivel a váltakozó címhasználat kritika nélküli és kontextusba nem helyezett felhasználása különféle megalapozatlan feltételezéseknek nyújthat táptalajt. Az egész forrásanyag szisztematikus vizsgálata révén azonban jól láthatóvá válik, mely esetek vezethetők vissza nagy valószínűséggel téves megfogalmazásokra, és milyen folyamatok vázolhatók fel a címhasználat egységessé válásával kapcsolatban.

váradai bencés apát pápai megbízásáról írt. *N. Procházková: Some Notes.* i. m. 108.

¹²⁵ Ld. Györffy Gy.: Szlavónia kialakulásának. i. m. 234.; *I. Basic: i. m.* 2006.

¹²⁶ „carissimo in Christo filio Colomano, illustri regi et duci Sclavorum”. Theiner I. 322. sz., Potthast 10890. sz., RGIX III. 5216. sz.

¹²⁷ Nataša Procházková szerint ellenben a pápa a Szlavónia-fogalom körüli problémák miatt alkalmazta inkább az etnikum megnevezését. *N. Procházková: Some Notes.* i. m. 108.

¹²⁸ Ld. „haličským králom, chorvátsko-slavónsclym i spišským vojvodom”. *M. Homza: Król Halicza.* i. m. 148. *M. Homza: Uhorsko polska kronika.* i. m. 25.

¹²⁹ „królestwo chorwacko-slawońskie”. *Homza: Król Halicza.* i. m. 148.

¹³⁰ V. P. Goss: Bishop Stjepan. i. m. 211.; *Maja Cepetić–Vladimir P. Goss: A Note on the Rose Window in Čazma and on the Presence of the Royal Workshops in the Medieval Slavonia.* *Starohrvatska prosvjeta* III/37; 2010. 179–187. itt: 184.

¹³¹ RD 11. sz., RA 500., 501., 599. sz. Valamint Béla 1234-es oklevele: RA 604. sz.

¹³² Ld. *Almási Tibor: Egy ciszterci bíboros a pápai világhatalom szolgálatában. Pecorari Jakab magyarországi legációja. Magyar egyháztörténeti vázlatok* 5. Szeged, 1993. 129–141. itt: 135–138.

¹³³ Ld. RA 500., 501., 599. sz. és vö. *Almási T.: i. m.* 136–137. Ezt mutatja Kálmán oklevelének a megfogalmazása is: „litteras sigillo domini Andree illustris regis Ungarie”. Fejér III/2. 350., RD 11. sz.

¹³⁴ „Obis Domine Iacobe, Prenestine electe, Apostolice sedis legate, vice et nomine Romane ecclesie, et omnium ecclesiarum Ungarie. Nos Andreas, rex Hungarie, iuramus ad sancta Dei Evangelii [...]”. Fejér III/2. 319., RA 500. sz.

¹³⁵ „Venerabili in Christo patri et amico carissimo, Iacobo, Dei gratia Praenestino electo, Apostolicae sedis legato, Andreas Dei gratia rex Ungarie”. Fejér III/2. 326., RA 501. sz.

¹³⁶ „Nos Bela Dei gratia rex, primogenitus domini Andree illustris regis Ungarie”. ÁÜO I. 306., RA 599. sz. A *dominus* kitétel érdemel mindenképpen említést. Ez megtalálható Béla herceg 1234-es következő esküjében is: „Nos Bela, Dei gratia, rex, primogenitus domini Andree, regis Hungariae illustris”. Fejér III/2. 375., RA 604. sz.

¹³⁷ „Nos Colomanus, Dei gratia rex, et dux totius Sclavoniae”. Fejér III/2. 350., RD 11. sz. Említést érdemel továbbá, hogy a király és Béla okleveleitől eltérően ezen irat címzettje nem a legátus volt, hanem általános *inscriptió*val került kiadásra. (*omnibus presentes litteras inspecturis*).

¹³⁸ Vö. *Szeberényi G.: „Kalán”.* i. m. 230.

KÓTA PÉTER
Digitális forráskiadás
Gondolatok alapvető kérdésekről*

A forráskiadás, mint a humán tudományos kutatás alapja, állandó megújítás és fejlesztés tárgya kell hogy legyen, hacsak nem akarjuk munkánkat elavult módszerek, eszközök, hiányos vagy megbízhatatlan adatok használatával megnehezíteni. A számítógép-használat permanens digitális forradalma átalakította tevékenységünket, szemléletünket egyaránt. De vajon tudunk-e élni az új technika adta lehetőségekkel? Úgy tűnik, hogy a hazai bölcsész körökben a váltás különösen nehézkesen megy. Jelen sorok írója is, amikor először hallotta a „digitális bölcsészet” terminust, valami idéetlen tréfának vélte azt; a „digitális”-t a „fejlett” tehát értékesebb, nem csak technológiai, hanem szinte etikai dimenzióban használt dicsérő szándékú, ámde pongyola minősítésnek. Mostanra már sokat változott a felfogás, de talán nem lesz haszontalan előre bocsátani néhány meghatározást, félreértések elkerülésére. Annál is inkább, mert a szakterület definiálása, kulturális identitása körül bizony vannak viták. Ezeket a meghatározásokat csak helykímélés céljából formáltam lapidáris tömörségűre, semmiképpen nem azért, hogy bárkire rákényszerítsem véleményemet, sőt! Az lenne igazán jó, ha azok minél több olvasót hozzászólásra ösztönöznének.

A **digitális bölcsészet**: nem számítógép használata a bölcsészettudományokban – hanem a számítástudomány eredményeinek beépítése a humán tudományok módszertanába; ... nem azonos a számítógépes nyelvészettel – a számítógépes nyelvészet a digitális bölcsészet egyik segéd- és rokon-tudománya.

A **digitális forráskiadás**: nem azonos a digitális bölcsészettel – hanem részterülete annak;

... nem elszakadás a forráskiadás klasszikus elveitől – hanem azok szerint jár el, modernebb technikai eszköztárral.

Ugyancsak szükségesnek látszik a fogalmi tisztázás nem csak az új fejlemények körében, hanem régóta – de nem mindig korrektül – használt fogalmak esetében.

Adatbázis: ezt a terminust rendkívül széles körben használják, de a szövegkörnyezetből kikövetkeztethetően sokszor a „forrás”-bázis jelentésben. Persze a forrás is adat, de fontos lenne különbséget tenni a „történeti érvelésünk alapját adó

információk összessége’ és a technikai értelemben vett ‘információk és azok közti kapcsolatok tárolását és visszakeresését megvalósító rendszer’ között, az adatbázis szó használatát ez utóbbira korlátozva.

Az **elektronikus forráskiadvány** „a hagyományos forrásközlési apparátussal ellátott, könyv formában megjelent forráspublikáció utólagosan digitalizált, keresésre alkalmas szövegváltozatát jelenti.”¹

A **digitális forráskiadvány** a témára vonatkozó források egészét tartalmazza, és a digitalizálás nyújtotta korlátlan technikai lehetőség folytán kiterjed a jegyzetapparátusban hivatkozott források *in extenso* közlésére vagy pedig biztosítja azoknak elektronikus úton való elérhetőségét.² A digitális forráskiadvány hívei és művelői... nem irányoznak elő nyomtatott változatot.

Elektronikus/digitális könyvtár/repozitórium digitális objektumok (audio-, vizuális, szöveges, adatbázis- tartalmak) tárolóhelye, visszakeresési lehetőséggel. Mai magyar szóhasználatunk szerint a könyvtár behelyettesíthető a levéltárral, mint ahogyan például az angolban is összevonható a két intézménytípus tevékenysége a „digital preservation” kifejezés alá.

Kritikai kiadás: 1) Egy (sérült, több verzióban létező) mű rekonstrukcióját célzó kiadás; 2) Egy mű hitelességét értékelő, magyarázatokkal ellátott kiadása.

Szükséges lesz még néhány szakkifejezés körüljárása, problematikus és vitatott státusuk miatt azonban nem vállalkozom meghatározásra, inkább gondolatébresztőnek szánom a következő néhány mondatot. A téma tanulmányozására legalkalmasabb kiindulópontnak egy a közelmúltban indított weblog: Critical vs. enriched³ tűnik, amelyben terminológiai javaslatokról folyik a vita. A vitaindító kifogásolja a Patrick Sahle által adott „kritikai” minősítést, mondván, az az ún.

* A szerző az MTA – ELTE – PPKE Ókortudományi Kutatócsoport munkatársa.

¹ Röss Imre: Digitális forráskiadás vagy elektronikus mutatózás? *Levéltári Közlemények*, 77 (2006) 13-31. 19. Itt valójában inkább újranyomásról kellene beszélni, ha papír alapú dokumentumról lenne szó. A digitális technika az egykor nyomtatott művek új eszközökkel való használatát teszi lehetővé. Használatos a „retro-digitalizálás” terminus is.

² Röss I.: i. m. 20.

³ <http://dixit.hypotheses.org/category/defining-scholarly-editions>. Ez és az alábbiakban idézett weblapok 2015. május 20-án megtekinthetők voltak.

(szöveg)kritikai, azaz szöveget konstituáló módszerű kiadásra asszociál, pedig Sahle meghatározásban valójában többről van szó: A forrásszöveg kibővítése („enrichment”) járulékos információkkal, például nevek, fogalmak azonosítása, magyarázata, problémás olvasatok körülírása, stb. „Kritikai szemlélet kell annak eldöntéséhez, hogy milyen és mennyi hozzákapcsolt anyaggal, milyen formában kell összefüggéseiben elhelyezni („be contextualized”) a szöveget, hogy érthetőbbé és hozzáférhetőbbé tegyük.”⁴ Ez a bővítés magát a forrást gyarapítja, nem a megjelenítés eszköztárát, mint az elektronikus forráskiadványnál. Valójában erről beszélt Szentpétery Imre: „... már régóta elkövetkezett az az idő, amikor a közzététel munkáját a kritikai feldolgozásnak kell felváltania és folytatnia... a diplomatikai kritikának..., amely az immár bőséges anyagot átvizsgálja, elbírálja, rendezi és a történeti feldolgozás számára kellőképpen előkészíti.”⁵

Dokumentarista (esetleg-dokumentum-centrikus, dokumentum-elvű/-alapú?) kiadás: A fizikailag létező dokumentumokra koncentráló, azokat minél hívebben reprodukálni akaró kiadás. Ennek elveit már a digitális forradalom előtt felvázolták, de a könnyen elérhető, nagy mennyiségű digitális faksimile megjelenése óta kap egyre nagyobb támogatást.⁶ A módszer kritizálói szerint viszont ily módon elsikkad az irodalmi mű egysége, a szerző szándéka.⁷

Valójában még olyan közhasználatú fogalmak elevezése is ingadozó, mint a honlap, webhely, portál, stb. Ennek a kérdésnek a megoldását – ha van – hagyjuk a nyelvűvelőkre, ám a fogalmi tisztázást nem spórolhatjuk meg.⁸

A hazai helyzet

„Minimális követelmény, hogy a felhasználónak, a kutatónak megteremtsek legalább az egyéni elektronikus keresés és mutatkozás lehetőségét.”⁹

„a Magyarországon ma igényesnek számító digitalizálási projektek csak reprodukálnak, azaz az elektronikus művet az annak alapjául szolgáló – nem is a legmegbízhatóbb szövegminőségű – papíralapú változat lapszámainak megfelelően teszik közzé – csupán egy egyszerű keresési funkcióval bővítve a lehetőségeket a nyomtatott műhöz képest...”¹⁰

⁴ Uo.

⁵ Szentpétery Imre: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. Bp., 1923. I.

⁶ Elena Pierazzo: Digital Documentary Editions and the Others. Scholarly Editing: The Annual of the Association for Documentary Editing, 35 (2014) <http://www.scholarlyediting.org/2014/essays/essay.pierazzo.html>.

⁷ Peter Robinson: Towards a Theory of Digital Editions. *Variants*, 10 (2013) 105-131.

⁸ Hahn Judit: Honlap, weblap, webhely: terminusok útvesztőjében. *Magyar Nyelvőr* 134. (2010) 240-249.

⁹ Röss I.: i. m. 25.

¹⁰ Zsoldos-Demjén Anetta: Digitális szövegrögzítés TEI irányelvek alapján. In: Filológia és textológia a régi magyar irodalomban. (Szerk. Kecskeméti Gábor, Tasi Réka.) Miskolc, 2012., 491–503. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop422b/2010-0008_kotet21_06_zsoldos_demjen_anetta_digitalis_szovegrogzites_tei_iranyelvek/adatok.html. 491-2.

Ebbe a típusba sorolható A középkori Magyarország digitális könyvtára elnevezésű MNL-adatbázis.¹¹

Az okmánytár-gyűjtemény a legfontosabb nyomtatott kiadványok anyagába nyújt betekintést. De ha egy kicsit alaposabban nézzük a dolgot, kiderül, hogy az – akár száz évesnél is idősebb, tehát a tudomány akkori állapotát tükröző – közlések digitális szövegébe, a kinyomtatott hibák mellé – éppen a digitalizálás következtében – újak is bekerültek. Példaképpen egy szó keresése kapcsán összegyűlt tapasztalataimat szeretném közzétenni. A keresett szó a „captivavit”. Ebben az alakjában 34 előfordulást kapunk. Ebből találmra kiválasztunk kettőt, amely a Wenzel-féle Árpádkori új okmánytár (ÁÚO) hetedik kötetében található. A továbbiakban erre a kötetre irányul elsősorban a figyelmünk. Biztos ami biztos alapon rákeresünk a „captivavit” alakra is; ami annál is indokoltabbnak látszik, mert mint kiderül, ebből még több van az adatbázisban: 49 db, egy az ominózus ÁÚO VII. kötetben. A továbbiakban az előfordulások számadatait (2/34), (1/49), stb. formában adjuk meg, az első szám jelenti a VII. kötetben található számát, a második az egész adatbázisban tartalmazottakét: Captivavit (2/34; ÁÚO VII. 550, 555), captivavit (1/49; ÁÚO VII. 100).

Tesztelési célból a 100. oldalról kiválasztunk egy másik szót; ezúttal nem egészen találmra, hanem célzottan a nehezen olvasható (kopott) betűk felismerésének az ellenőrzésére, a – „condempnatus”-t. Az oldal képén látható kézirásos bejegyzések most inkább zavarják (a gépi), mint könnyítik a(z emberi) kiolvasást! Amikor megkapjuk a keresés eredményét, némi csalódottsággal látjuk, hogy a 20 találatból 1 az ÁÚO VII-ből származik, de az nem a minket érdeklő példány: condempnatus (1/20; ÁÚO VII. 78)! Hol lehet a hiba? Nézzük meg a „condempuatus”-t, és az „condempnatus”-t, mint lehetséges sajtóhibás alakot. Az eredmény mindkétszer (0/0). Próbálkozzunk módszeres eljárással, a helyettesítő karakterek alkalmazásával.

100

(Reg. Arp.) 1240 64.
(691.) IV. Béla királynak Turduna birtokát tárgyzó adománya Miklós gümüri főispán számára. 1240.

Bela Dei gracia Hungarie, Dalmacie, Chroacie, Rame, Seruie, Gallicie, Lodomerie Cumanieque Rex omnibus Christi fidelibus presentem paginam inspecturis salutem et omne bonum. Cum incomprehensibilis Diuine dispositionis altitudo ad hoc gladium Regibus concesserit, ut malefactoribus iudicta, laus uero bonis iusta per eum distributione reddatur, suadet racio et iuris rigor exigit, ut nec malefactorum peruersitas transeat impunita, nec bene meriti suis stipendiis defraudentur. Hinc est, quod ad noticiam uniuersorum harum tenore uolumus peruenire, quod cum Julia Banus quondam de genere Kean, pro manifesto infidelitatis crimine per nostram, nec non karissimi fratris nostri Colomani Regis et Ducis totius Sclanonie Illustris, hae omnium Baronum nostrorum sententiam fuisset condempnatus, ac uniuersa ipsius bona ad nostram manum fuissent deuoluta, ipso suam uitam in nostris unculis finiente; nos quondam ipsius possessionem nomine

¹¹ <http://mol.arcanum.hu/medieval/>.

A keresési eredmények összefoglalva:

kérdőjellel csonkolva	ÁÚO VII./teljes adatbázis	csillaggal csonkolva
condempnatu?	(1: 78. oldal/27)	condempnatu* (1/32, abból 1 ~mqe!)
condempnat??	(1: 78. oldal/64)	condempnat* (1/95)
condempna???	(5/196)	condempna* (8/305)
condempn????	(5/211)	...
condemp?????	(5/213)	...
condem??????	(7/550)	...
conde???????	(12/1538)	...
cond????????	(79/18137)	...

Jól látható, hogy minél több joker-karaktert helyezünk el a keresőkifejezésben, annál nagyobb a találati halmaz. A cond???????? kifejezésre kapott 79 db VII. kötetbeli adatot még kiválogatni is komoly feladat a tízezernél jóval több adat tömegéből, ennél erősebb csonkolásnak pedig nyilvánvalóan nincs értelme, ez világosan látszik. Induljunk más irányba! Hagyjuk ki a „p” betűt, szűrjünk be próbaképpen gyakori elütéseket, erre a következő eredményeket kapjuk: condemn* (0/391); condemu* (0/3); condeinn* (0/3). Az egyik leggyakoribb tévesztési alkalom a „d” és a „cl” össze tévesztése írott és nyomtatott szövegben egyaránt. Az eredmények: „conclenatus” (0/0), Ámde! Concle*-ra van „conclenauimus” (0/1; Fejér IV/3 p324), ami természetesen ugyanaz a szótó, amit mi keresünk, és „conclenscensa” (0/1;¹² 230). A nyomtatásban mindkét helyen hibátlanul, ami azt is jelenti, hogy ha a helyes alakot keressük, azt nem kapjuk meg. Közben a „clemens” = „kegyes” vagy „Kelemen” - „demens” = „esztelen” összetévesztésének tömeges adatait szemlélve némi derűs nyugalomra lelhetünk. Ha már így belemegedtünk a tesztelésbe, adjunk esélyt a szó elején előforduló hibák fölfedezésére is; keresőkifejezésünk ezúttal: *puatus és heureka: „conTempuatus” álnéven megkaptuk a minket érdeklő példányt. A hiba itt sem a nyomtatásban van, hanem a digitalizálás során keletkezett. A keresőmotor rejtelmibe behatolni akaró kíváncsi olvasók buzgalma azonban le kell hűtenem: nem működik a con!empuatus, a !!!!empuatus, a con?empuatus, a ???empuatus!

Mindazonáltal, az okmánytárakkal hivatásból, vagy legalább némi tapasztalat birtokában dolgozók számára ezek a hibák tipikusak, felderíthetők, és ha belegondolunk, hogy még egy ilyen, az átlagosnál talán kissé kukacoskodóbb vizsgálat lefolytatása is nagyságrendekkel rövidebb idő alatt elvégezhető, mint a sok-sok kötet átnézése, akkor tudjuk igazán értékelni – nem a digitalizálás, hanem – a neten történő publikálás előnyeit.

Hozzá kell tennem, hogy effajta kukacoskodásnak mellékes eredménye lehet olyan szavak megtalálása is, amik a szótarban sem szerepelnek – még.

Summa summarum: A nyomtatott kiadások hibái mellé a digitalizálás további – nem csekély mennyiségű – saját hibát

helyez el. Az embert olyan érzés keríti hatalmába, mint a XV. század humanistáit, akik az új technológia – a nyomtatás – robbanásszerű terjedése, és az avval előállított tömegtelen mennyiségű hibás, korrektúrazatlan, igénytelen, nívótlan könyv láttán felháborodtak, Niccolo Perotti egyenesen a pápát szerette volna valamiféle cenzori jogosítvánnyal felruházni, hogy csak szakértők által jóváhagyott szövegek kerülhessenek piacra...¹³

Ez a történet megismétlődött a „desktop publishing” közelmúltban lezajlott (befejeződött?) forradalmával, amikor sokan úgy gondolták, hogy egy asztali számítógép és lézernyomató elég a könyvkiadáshoz.

A fentiek két szempont figyelembevételével lehet továbbgondolni. Először is, meg kell állapítanunk, hogy a digitálisan publikált kiadványokkal való munka bizony tartogat meglepetéseket, nehézségeket, buktatókat. Hovatovább olyan gondolkodásmód, olyan keresési trükkök elsajátítását követeli meg, amelyek inkább a műszaki, mint a történelmi kompetencia részét képezik. Másodszor pedig, igen, muszáj elsajátítani ezt a fajta technikai kompetenciát. Hogy milyen mélységben és terjedelemben, az további vita tárgya lehet, mint ahogy a digitális forráskiadás fórumain éppen arról is élénk vita folyik, hogy mennyi munkát érdemes beleölni az optikai karakterfelismerés gyarlóságai révén bekerült hibák kigyomlálásába.¹⁴

Mindenesetre, a jelen ismertető is felfogható a digitális bölcsészeti (s annak részeként forráskiadási) kompetencia szükségessége melletti érvelésként. Az itt tollhegyre tűzött ártatlan hibák kiküszöbölhető emberi munkabefektetéssel, ami elsősorban történelmi tapasztalattal rendelkező munkatársakat igényelne. Tudjuk, hogy levéltárainkban folyik ilyen munka, a segédletek és adatbázisok javítása, aktualizálása folyamatos, de azt is látnunk kell, hogy a digitális forráskiadással foglalkozó, döntően műszaki oldalról származó publikációk alapvető kiindulási pontja és motivációja majdnem mindig az emberi munka rendkívüli drágaságának hangsúlyozása, ergo annak költséghatékony gépi erőforrásokkal történő helyettesítése. Nem éppen biztató perspektíva ez nekünk, bölcsészeknek, egy okkal több, hogy komolyan szembenézzünk a technikai fejlődés kihívásaival, még mielőtt a programozók szép csendben kiveszik kezünkől a saját anyagunkat és eszközeinket.

¹³ Anthony Grafton: *Philologie und Bildung seit der Renaissance. In: Einleitung in die lateinische Philologie.* (Szerk. Graf, Fritz) Stuttgart – Leipzig, 1997. 39.

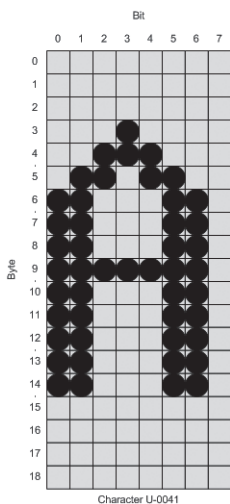
¹⁴ Carolyn Strange: *The Impact of OCR Quality on the Use of Digitized Historical Newspapers.* *Digital Humanities Quarterly* 8 Number, 1 (2014) <http://www.digitalhumanities.org/dhq/vol/8/1/000168/000168.html>. Strange és társai megállapítják, hogy „az OCR viszonylag jó (80% körüli) eredményt ad régi újságok digitalizálására, nagyobb pontosság (98%) eléréséhez azonban szükséges a kézi korrekció. A korpusz méretétől és a rendelkezésre álló (emberi) erőforrásoktól függően ez a két lépéses folyamat nem feltétlenül hatékonyabb, mint a direkt begépelés.” Hozzátehetjük: a megmaradt 2%-nyi hiba gépelt oldalanként kb. 32 db-ot jelent! Ha nyomtatott szövegek retrodigitalizálásának automatizálása esetleg problematikus, akkor kéziratos (rég, idegen nyelvű, speciális) szövegek egészén biztosan az. Ahhoz már a szóban forgó kéziratos olyan szintű szakmai ismerete szükséges, ami – úgy tűnik – tényleg megfizethetetlen.

¹² C. Tóth Norbert: *Szabolcs megye hatóságának oklevelei II.* Bp.–Nyíregyháza, 2002. Jóna András Múzeum Kiadványai 53.

A humán tudományok elsődleges forrásanyaga a szöveg volt, és az maradt multimédiás korszakunkban is. A szövegek lejegyzésének formái közül csak a számunkra legfontosabb betűírás, azon belül a latin betűk digitális kódolásával és megjelenítésével kapcsolatos problémákra térek ki.

Mint minden emberi alkotás, a kódtáblázatok is magukon viselik a történeti fejlődés nyomait. A régebbi hardverekbe beépített karaktergenerátorok korában a 0-tól 127-ig terjedő tartomány (7 bites bináris számmal megszámlálható) elegendőnek tűnt, ezt rögzítette az elterjedt ASCII szabvány. Az első 31 jel közt szerepel a nyomtató (valójában akkor még inkább elektromos írógép) vezérléséhez szükséges néhány kód, majd a leggyakoribb központosítási jeleket és az arab számjegyeket követi a latin írás 26 nagy-, és kisbetűje. Az angolon kívül azonban nincs olyan nyelv, amely ne szorulna rá kiegészítő jelekre. Mikor bebizonyosodott, hogy a rendszerek elég biztonságosak, és a tartalékolt nyolcadik bitet karakterek kódolásában is fel lehet használni, annak rendszerbe állításával megduplázódott a táblázat mérete. A 128-tól 255-ig terjedő tartomány azonban még mindig nem elég ahhoz, hogy bármely latin betűs európai írást ellásson karakterekkel, ezért ún. kódlapokba, azaz nyelvi-földrajzi közelségben levő betűkészletekbe csoportosították a betűket. A 8 bites kód nemzetközi (ISO) szabványosozata a „8859” elnevezést kapta, ezeknek a kódtáblának első fele azonos az ASCII-val, a második részben vannak a nemzeti írásjegyek. A 8859-1 már tartalmaz egyes magyar ékezetes betűket, de az Ű, Ū, ő, ű helyén keretrajzoló alapidomok és egyebek éktelenkednek. Nekünk magyaroknak a 8859-2 „slavic” hozta meg az összes ékezetes betűt. A nehézség, hogy sorrendjük nem felel meg az alfabetikus rendezésnek, még kezelhető memóriában maradó segédprogramokkal, és legalább a saját nyelvünkön lehetett helyesen írni. De bajban voltak azok, akik cirill (ISO-8859-5), görög (ISO-8859-7) vagy héber (ISO-8859-8), stb. nyelvű idézeteket szerettek volna értekezésükbe beilleszteni, hiszen az operatív tárban egyidejűleg csak egy kódtáblázat tartózkodhat.

A számítógép-használat nemzetközi elterjedése és soknyelvűvé válása tette szükségessé az eltérő írásrendszerek gépi kezelésének megoldását. Erre a feladatra alakult a 80-as évek vége felé a Unicode konzorcium, egy non-profit testület, a szoftverek nemzetközi használatát segítő szabványok létrehozása és fejlesztése céljából. Szorosan együttműködik a W3C-vel, amely a világhálóval kapcsolatos szabványokat felügyeli, és a Nemzetközi Szabványügyi Szervezettel (ISO) – aminek eredményeként létrejött a Unicode szabvány, és megfelelője az ISO-10646. A Unicode lényeges módosításokat hozott a korábbi megoldásokkal szemben: 1) A hardverben tárolt betűk helyett kódpontoknak felelteti meg a bemenetről jövő impulzusokat. A kódpont egy ideális betű – pontosabban

jel, vagyis graféma – rendszáma,¹⁵ amelyhez szorosan kapcsolódik a leírása, ahhoz pedig a képe. Ennek lehetnek eltérő stílári, tipográfiai variánsai, de az adott betű fogalmilag azonos marad. 2) Nemcsak terminológiai és grafikai, hanem használati információkat is közöl: például vannak olyan jelek, amelyek bár „ránézésre” azonosak egy másikkal, a kontextustól függően mégsem cserélhetők fel! Pl. az ékezet (0301, „Combining acute accent”) a latin betűs magyarban a hang hosszúságát jelöli, a görögben az éles ékezet (0384, „Greek tonos”) a (zenei) hangsúlyt mutatja. Az ékezetek pedig jellemzően nem önálló helyen állnak, hanem egy másik jelhez kapcsolódnak. 3) Nem egy bittel, hanem több bájtjal, növelték a táblázat méretét (maximum 6, de ajánlottan 4 bájtig), amivel az azonosítható kódpontok száma akár 1 114 112-ig emelkedhet.

A napjainkra kiforrottnak és világszerte elfogadottnak tekinthető, rendkívül átgondolt Unicode rendszer UTF-8 változatában minden karaktert különböző – lehetőleg minimális – számú bájtól tárolnak. Az egybájtos kódpont jelentése azonos az ASCII kódtáblával. Az eddigiekből következően tehát egy amerikai felhasználónak fel sem tűnik, hogy milyen szellemi-technikai erőfeszítés rejlik egy olyan pofonegyszerű (nek látszó) dolog mögött, mint a klaviatúráról a képernyőre vagy a nyomtatóra betűket küldés; dolgozhat akár ASCII, akár ISO, akár Unicode beállítású gépen – és még a billentyűzet elrendezése is ehhez van igazítva. A nemzeti kódlapokon előforduló karakterek két bájtól helyezkednek el, ami annyit jelent, hogy például magyar szövegekben levő ékezet nélküli betűk 127 alatti rendszámmal, egy bájtól, az ékezetesek 2 bájtól tárolódnak: változó kódszélesség. Arra is gondoltak a rendszer megalkotói, hogy formailag megkülönböztethető legyen az egybájtos kód bájtja a több-bájtosok kezdő, illetve követő bájtjaitól, tehát elvileg nem fordulhat elő az a tévedés, hogy a rendszer véletlenül egymás mellé került több bájtnyi kódsorozat helytelenül egy karakternek „vél”.¹⁶

Az előregyártott, egyedi kódponton elhelyezkedő karakterek valójában a régimódi megoldást jelentik számos különleges karakter esetében. A Unicode-ba főleg azért kerültek be, hogy segítsék a nem teljesen Unicode-kompatibilis rendszereket, amelyekben a többemeű karakterek helytelenül jelenének meg. Prószéky Gábor már a 80-as évek elején javaslatot tett egy hasonló szemléletű, hatékony és áttekinthető kódolási sémára, melynek lényege:¹⁷ a latin ABC magánhangzóinak ékezetesítése egy univerzális táblázattal. A diakritikus jeleket tartalmazó oszlopokat sorszámok, a sorokat a betűk határozzák meg (példa):

¹⁵ Rendszáma természetesen a bitképes betűnek is van: az ASCII, vagy ISO által meghatározott sorszám.

¹⁶ A témában tovább tájékozódni kívánónak egy kitűnő bevezető: <http://www.cs.bme.hu/~egmont/utf8/>.

¹⁷ Prószéky Gábor: Számítógépes nyelvészet. Bp., 1989. 529.

	1	2	3	...	49
	'	..	"	...	°
a	á	ä	ǎ		â
e	é	ë	ě		
i	í	ï	ǐ		
o	ó	ö	õ		ô
u	ú	ü	ű		û
..					
y	ý	ÿ	ÿ		ÿ
ISO-8859-2 vagy Unicode			Prószéký		
Árvízűtűrő tükörfűrógép			A1rvilztu3ro3 t2ko2rf1ro1gelp		

A táblázat elvileg mindkét irányban bővíthető, akár mássalhangzókkal, akár új mellékjelekkel, (ilyenből összesen 49 db van, ami egyúttal azt jelenti, hogy a tizediktől kezdve kétjegyű számmal, azaz összesen 3 bájtón ábrázolható).¹⁸ Ez a logika nagyfokú szabadságot ad a szerkesztőknek.

A Unicode is támogatja a repülő (combining) ékezetek alkalmazását, ezeket a U0300–U036F kódszegmensbe gyűjtötték össze. Az „előregyártott” ű = „Latin Small Letter U With Double Acute” előállításához a „Latin Small Letter U” + „Combining Double Acute Accent”, betáplálására van szükség, vagyis: Latin_Kis_U_Dupla_Éles_Ékezet = Latin_Kis_U_Betű + Dupla_Éles_Ékezet. U0171 = U0075+U0307! Karakter-kódjaink evvel a módszerrel – minthogy a diakritikus jelek eleve a kétbájtos régióban tartózkodnak – az alapbetűvel együtt immár 3 bájt szélességűre híznak...

Azt is megfigyelhetjük, hogy bármennyire is szépen rakja fel rendszerünk akár Prószéký, akár a Unicode alapján az alapbetűre az ékezeteket, az így létrejött í betűvel mégsem lehetünk elégedettek, hiszen az alapbetűn levő pont összeütözik az ékezetrel. Emiatt azonban nem fogjuk a török vagy a litván helyesírásban szereplő pont nélküli i betűt: (U0069=) alkalmazni...

A változó kódszélesség a keresési funkció újratervelését is megköveteli, ugyanis a kereső algoritmusnak nem adhatjuk meg a keresendő adatokat direkte karakterenként, hanem inkább bájt-csoportokként, hacsak nem akarunk drasztikus teljesítménycsökkenéssel számolni. Ez a szoftverfejlesztők számára jelent komoly feladatot.¹⁹

2001-ben alakult meg a Medieval Unicode Font Initiative (MUFI) egy történészekből és tipográfusokból álló non-profit munkacsoport, amely a középkori kutatók igényeinek – az eredeti forrásokban előforduló sajátos grafémák kiadványokban történő ábrázolása – próbál megfelelni.²⁰ A MUFI nincs semmilyen függő viszonyban a Unicode-dal, ajánlásai magánjellegűek, még ha számos közreműködő és felhasználó támogatását tudhatja is maga mögött. Az ajánlások két fő célja, hogy 1) a hivatalos Unicode szabvány elfogadott karaktereiből egy célszerű válogatást adjon, és hogy 2) a Private

Use Area (PUA, Saját Használatú Terület²¹) felhasználását – szakmabeliek közt – összehangolja. A válogatás középkori források különböző részletességű átírására szolgál, továbbá hasznos olyan művek kiadási, kommentálási, nyelvi és szótári munkálataihoz, amelyek elsődleges középkori forrásokra hivatkoznak. Ennek érdekében számos betűváltozatot és kritikai kiadási jelet tartalmaz.

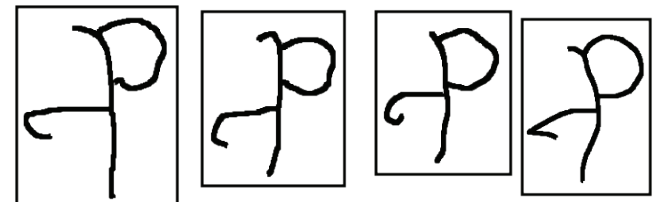
A PUA-n elhelyezkedő karakterek hivatalosan nem érvényesek; ki-ki a maga feje után népesítheti be, mint ahogy jó néhány különlegesség, mint például a Tolkien által kreált tengwar nyelv írására szolgáló karakterek, a Star Trek filmsorozatban megismert klingon ABC, a phaisztoszi korong vagy a székely rovásírás jelkészlete esetében történt. Ezekben a szegmensekben a felhasználónak kell gondoskodnia arról, hogy az adott kódponthoz a megfelelő glyph, vagyis betűkép elérhető legyen. Az ISO szabvány ehhez semmiféle támogatást nem ad.

A PUA területén kalandozó betűk – a Unicode konzorcium jóváhagyása esetén – áttelepülhetnek a végleges lakóhelyet jelentő fix kódterületekre. Ez a MUFI által javasolt karakterek közül 152-nek sikerült, a Unicode bölcs józan-sággal egyáltalán nem (hagyja magát) siet(tetni), a fix területek lefoglalásával. A MUFI karakterei elszórva a Diakritikus jelek (Combining Diacritical Marks Supplement – 26 db), a További latin kiegészítés (Latin Extended Additional – 10 db), a Pótlólagos központosítás (Supplemental Punctuation – 15 db), Régi szimbólumok (Ancient Symbols – 12 db) és főleg a Latin kiegészítés D (Latin Extended-D – 89 db) névre hallgató kódpont-területekre helyeződtek el.²²

A nagy kiterjedésű Unicode dzsungelben való tájékozódást számos segédprogram teszi könnyűvé. Kikereshetünk egy karakterképet, ha ismerjük a kódpontját, akkor annak alapján, de név szerint is, ha azt tudjuk, tulajdonképpen a netes keresőgépek alkalmazhatók erre a feladatra.

Tallózhatjuk a kódtáblákat elnevezésük vagy földrajzi-nyelvi csoportok szerinti rendben a DecodeUnicode²³ portálon. Némileg zavaró, hogy nem éppen aktuális (2008 előtti) állapotot képes csak megmutatni.

A Shape Catcher,²⁴ Benjamin Milde webszolgáltatása látványos módszerrel próbál segíteni a karakter megtalálásában: a felhasználó által lerajzolt formához hasonlót keres. Néhány példa a tesztelés során betáplált – és a program által helyesen fölismert – firkálmányokból: bemenet:

²¹ Ez három kódkontingensből, ún. sík (plane)-ből: U+E000 – U+F8FF, továbbá a U+F000 – FFFF és U+10000 – U+10FFFF, mindösszesen 137 ezer kódponttal.

²² Unicode 5.1 verziója, 2008.

²³ <http://www.decodeunicode.org/>.

²⁴ <http://shapecatcher.com>.

¹⁸ <http://nyelvor.c3.hu/special/prokod.pdf>.

¹⁹ A méltán népszerű PHP nyelv korábbi verziói tudomásom szerint sem vettek erről a problémáról, a nyelv Unicode-támogatása jelenleg is korlátozott. <http://ca3.php.net/manual/en/language.types.string.php>.

²⁰ <http://folk.uib.no/hnooh/mufi/>.

Ɔ

Latin capital letter p with flourish: Ɔ

Unicode hexadecimal: 0xa752
 In block: [Latin Extended-D](#)
 Rate this suggestion: [good](#) | [bad](#)
[More Info](#)

score: 0.843717

Emellett persze még néhány többé-kevésbé hasonló alakot is följánl, de azok közül kiválasztani a megfelelőt már nem ördögösség.

Miután a Unicode konzorcium kialakította a kódolás rendszerét, kódpontokkal, jeltípusokkal, használati szabályokkal, el is kell készíteni a kódokhoz rendelt karakterek képeit. Ez a tipográfusok feladata, és munkájuk nyomán egyre nagyobb a kódterület glyph-ekkel való lefedettsége, de ma még alig találni olyan fontot, amely a tízezernyi karakter mindegyikét tartalmazza. Van köztük olyan, amelyik csak az álló betűket tartalmazza, de azt teljesen, a MUFÍ ajánlásainak megfelelően, van olyan is, amelyikben megtalálhatók a dőlt, félkövér változatok is, általában csekélyebb számú karakterrel. Van szabadon, és van korlátozottan felhasználható. Csak hármat nevezek meg: Andron Scriptor Web, Junicode, Palemonas

A A B B C C D D E E F F G G H H I I J J K K L L M M N N O O P P

Q Q R R R R S S T T U U V V X X Y Y Z

a ā à á b ß c ç d e f f f f f g g g g h h h h i i i i j j k k l l m m m m n n ñ ñ o o õ õ p p p p q q r r r r s s t t u u v v w w x x y y z
 — a 7 0 2 9 . 9 9 . : 5 / 6

A XIII. századi egyetemeken kialakult jegyzetelés rövidítési technikája öröklődött a korai nyomtatványok tipográfiájában, mint azt Gutenberg, vagy kortársa, Ulrich Zell 200-nál jóval több darabból álló karakterkészlete is mutatja:²⁵ A XV. század olvasói értették, használták, igényelték a megszokott rövidítéseket, aligha arról van szó, hogy a nyomtatás során elkopott betűk pótlása révén kerültek be a készletbe eltérő karakterek.

Ennek a képnek a rekonstruálására törekedett a Gesamtkatalog der Wiegendrucke – újonnan metszett nyomóelemekkel.²⁶

**Efecerūt scrutan
 tes scrutimio . ait
 p̄s. Scrutantes
 alioꝝ pctā sunt
 cōfessoꝝes Scru
 timū aut ē inq̄stio facta in ofes
 sione. In quo qꝛ multi confesso
 res deficiūt non bene a sufficiē
 ter se h̄ntes i audiētia confessi
 omis: oseq̄nt' deficiūt eciā in se a
 gratia dei multū offēdentes Ne
 ergo deficiant. qđ ess̄ ad sui a
 alioꝝū p̄nciē. diligēter ofiderēt
 a obseruēt qđ ait Aug⁹ i decre.
 de pe. di. vi. c. i. videlic; Caueat**

Ulrich Zell 1473 körül

[*]Efecerūt scrutan||tes crutinio . ait || p̄s.
 Scrutantes || alioꝝ pctā sunt || cōfessoꝝes
 Scru||timū aut ē inq̄stio facta in ofes||
 sione. In quo qꝛ multi confesso||res deficiūt
 non bene ⁊ sufficiē||ter se h̄ntes i audiētia
 confessi||onis : oseq̄nt' deficiūt eciā in se a ||
 gratia dei multū offēdentes Ne || ergo de-
 ficiant . qđ ess̄ ad sui ⁊ || alioꝝū p̄nciē . dili-
 gēter ofiderēt || ⁊ obseruēt qđ ait Aug⁹ i
 decre. || de pe. di. vi. c. i. videlic; . Caueat ||
 spūalis iudeꝝ vt sicut nō cōmi||sit crimē
 neq̄cie : ita non careat || munē sc̄e. Judi-
 ciaria enī ptās || hoc exposit : vt qđ h̄eat
 iudica||re : discernat. Diligēs igi inq̄stioꝝ ⁊
 subtilis iuestigator sapiē||ter ⁊ q̄st astute in-
 terroget a pe||nitēte : q̄ forte pre verecūdia vel||
 let occultare. Sec ille Vbi tria || insinuat
 p̄fat⁹ doctor . q̄ req̄rū||tur i ydoneo ofessore.
 Primū ē vt h̄eat auctoritatē siue ptāteꝝ ||
 absoluēdi ap̄etētem. Secūdū || vt h̄eat sc̄iam
 ad hmōi sufficiē||tem. Terciūvt [/] faciat in-
 terroga||cōꝝ de peccatis diligētem.

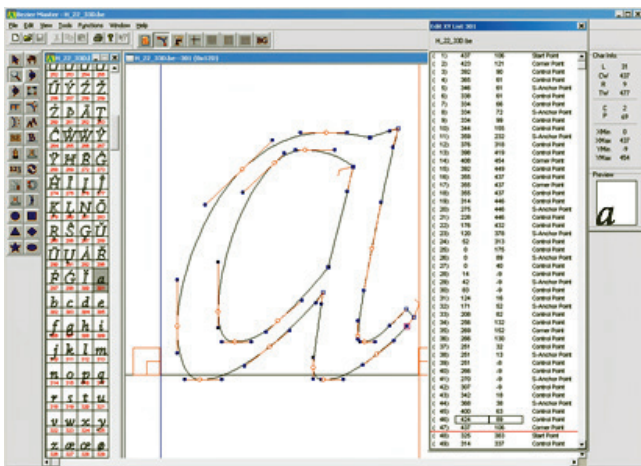
Gesamtkatalog der Wiegendrucke 1925

MUFÍ. A MUFÍ konzorcium honlapján külön rovat található a letölthető fontok számára.

²⁵ Ernst Crous: Die Abkürzungszeichen in den Wiegendruckten. In: Gutenberg-Festschrif. Mainz, 1925. 288-294.

²⁶ Uo.

Manapság a tipográfusok ugyanezt csinálják, csak a pontozó helyett harmadfokú polinomokkal és Bézier-görbékkel. De míg az ős-nyomdászok egy hagyomány megőrzésén dolgoztak, napjaink forráskiadói arra töreksenek, hogy a valaha volt minden egyes – nem is az elsődleges dokumentumban, hanem valamely régi forráskiadványban, amelynek készítője saját maga kreált tipográfiai és szövegkritikai jeleket, amelyek egyetlen előfordulási helye az illető kötet – grafikai elemet megmutassanak.

A régi nyomtatványok kutatói fontosnak tartják, hogy a könyv szövegét faksimile-közeli részletgazdagsággal adják vissza. A GW digitális változata²⁷ tartja magát ehhez a követelményhez. A neten publikált anyag megjelenítéséhez egy fontkészlet letöltését és a saját gépre telepítését ajánlja, latin, szláv és héber nyelvű nyomtatványokhoz. Hasonlítsuk össze ezt néhány, többé-kevésbé MUFI-kompatibilis betűkészlet kódpontjaival!

	Alte Schwabacher	Palemonas	Andron Scriptor
Latin-1 00E5	â á	â, á	â, á
PUA E023	€		
PUA E644		ø	ø
PUA E006	â	E42C = â, á	E42C = â, á

	Alte Schwabacher	Palemonas	Andron Scriptor
Latin-1 00E5	â á	â, á	â, á
PUA E023	€		
PUA E644		ø	ø
PUA E006	â	E42C = â, á	E42C = â, á

Látható – de igazán csak az alsó táblázatban, amelyet képként, egy olyan gépről hoztunk, amelyen telepítve voltak a felsorolt fontok; azok hiányában a rendszer a felső táblázat

²⁷ <http://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/>.

adatait szolgáltatja – hogy a betűkészletek eltérően képezik le a kódpontokat. A GW által javasolt Alte Schwabacher tartja magát az érvényes helyek definícióihoz, noha például a „Latin kis a, rajta karika” kódpontjához formailag lényegesen eltérő karaktert társítanak a MUFI-kompatibilis fontok. A Palemonas kurzív változata (vagy példának okáért a Junicode kurzívja) hasonlít, de az Andron Scriptor-é már nem. A végeredményen az sem változtat, hogy a PUA területén (E42D) létezik „Latin kis a, rajta latin kis o betű” elnevezésű, kísértetiesen hasonló karakter – épp csak a betűkészletünkben hiányzik. Persze repülő ékezetekkel is megoldható a dolog: a + 030A (Combining ring above) = â, így akár a legközönségesebb Times New Roman betűvel: â. A Linux Libertine G enyhén eltérő képet ad, de itt van egy másik lehetőség: a + 0366 (Combining small letter o) = â – ez viszont a Times New Roman-ban nem működik. Aki szerint könnyű megkülönböztetni az a betű fölé írt karikát a felülírt o betűtől, az érzékeli igazán a probléma súlyát.

A „Latin kis o, rajta latin kis e” pedig formailag hasonlít, de más kódponton található a MUFI-ban. A „Latin kis a, rajta latin kis e” pedig sem nem hasonlít (de lásd ismét a Palemonas kurzívját!), se nem ugyanott található.

További elrettentő példáért látogassanak el az Auchinleck-kézirat honlapjára.²⁸

Magyarországon az Antikvakorpusz²⁹ jár elől a digitális publikálásban. Hangsúlyozottan tartja magát a TEI ajánlás-hoz, és a MUFI által propagált Andron Scriptor Web font-ot használja. Ennek a felhasználó saját gépére való letöltését is ajánlja, noha annak linkje a semmibe mutat, el kell tehát látogatni a MUFI honlapjára, lásd fentebb... Érdekes módon, a honlap tökéletesen működik enélkül is, nyilván meg lehet oldani a feladatot a szerver oldaláról szolgáltatott betűkészlettel.

A másik példa a zenetörténeti források ábrázolásának problémáját illusztrálja: a kitűnő középkori zenetörténeti lexikon (LML)³⁰ nagyszerűen digitalizált változata a reneszánsz hangjegyírásban használatos szimbólumokat két különböző (!) betűkészletből jeleníti meg, amelyeknek a kódszáma (gyaníthatóan) a PUA területére mutat. Két évvel később elkészült – illetve folyamatosan fejlődik – az általánosabb célú, de zenetörténeti források jeleit is tartalmazó szabvány (SMuFL), kifejezetten a PUA területére átgondoltan elhelyezett jelkészlettel. A megjelenítéshez vagy a szabadon használható Bravura, vagy a kereskedelmi lincenccel rendelkező November 2.0 font szükséges.

²⁸ <http://auchinleck.nls.uk/editorial/editorial.html>.

²⁹ <http://korpusz.ektf.hu/hu>.

³⁰ Lexicon Musicum Latinum Medii Aevi, Hg. Michael Bernhard, München 2006-.

³¹ Lexicon musicum Latinum Medii Aevi 2011. <http://woerterbuchnetz.de/LmL/> Az itt használt fontokról nem sikerült közelebbi információt begyűjtenem.

³² Standard Music Font Layout 2013-14. <http://www.smufl.org/>.

³³ Minden jelnek négy változata van; a longa és a brevis – itt – felcserélhetően jelenik meg.

	LML ³¹	SMuFL ³²
maxima	e21e	E930 - E933 ³³
longa	ef50	E934 - E937
brevis	e201	
semibrevis	e202	E938 - E93B
minima	e203	E93C - E93F

Amíg a képernyőn jelenítjük meg a szövegeket, addig nincs is gond, hiszen a műszaki háttér gondoskodik a megjelenítésről. Mihelyt azonban egymás mellé kerül két digitális forrás, például ha egy Unicode kódolású értekezés szövegébe akarunk beemelni egy idézetet a zenei lexikonból, már nem magától értetődő a dolog, a szövegrészletek egymás mellé helyezése nagy-nagy odafigyelést kíván.

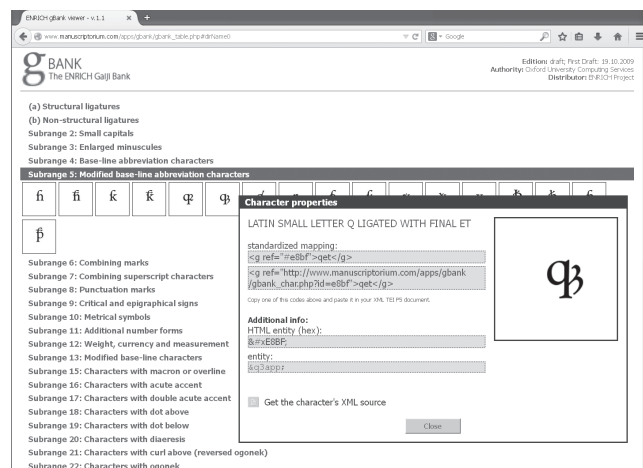
A japán írás egykor gazdag jelkészlete sem fér bele a Unicode ez idő szerint használt táblázataiba. A nevek, fogalmak írására használt kanji írásnak azon jelei és -változatai, amelyeknek nincs Unicode megfelelőjük, a „gaiji” névre hallgatnak, és mivel a jelenség nem ismeretlen más íráskultúrákban sem, a Text Encoding Initiative erre a névre keresztele a probléma kezelésére kifejlesztett modulját.³⁴ A módszer lényege a nem-standard karakterek szöveges leírása. A gaiji modul eszközkészlete gondoskodik a renitens jelek képének és használati módjának meghatározásáról, a szabványos jelekre való leképezéséről. Így kissé bőbeszédűen ugyan, de mindenki számára érthető, elfogadott mechanizmussal kezelhetővé teszi azokat.

A Manuscriptorium³⁵ projekt ezt az ajánlást követi a speciális karakterek használatához. Alapelve, hogy a Unicode UTF-8-at, mégpedig a rögzített kódpontokat használja mindenki, ahol csak lehetséges. Ahol nem, ott felajánlja a gaiji Bank szolgáltatását: a PUA területére elhelyezett karakterek adatainak lekérését. Egy barátságos felhasználói felület megmutatja a karakterkép-adatbázis tartalmát, amelyből kikereshető a szükséges karakter. A táblázat csoportosítva jeleníti meg a karaktereket, mint például központosítási, vagy rövidítési jelek, ékezetek, stb., gyorsítván a megfelelő karakter megtalálását. Annak képére kattintva megkapjuk szöveges leírását, ami nem más, mint egy XML szintaxisú egyed-leírás. Ezt azután a szerkesztendő TEI-szövegbe a vágólapról beszúrhatjuk.

```
<char xml:id="e8bf">
<desc>LATIN SMALL LETTER Q LIGATED WITH FINAL
ET</desc>
<charProp>
<localName>entity</localName>
<value>q3app</value>
</charProp>
```

³⁴ <http://www.tei-c.org/release/doc/tei-p5-doc/en/html/WD.html>.

³⁵ <http://www.manuscriptorium.com/?q=hu>.


```
<mapping type="MUFI" subtype="Unicode"> </
mapping> ← Vegyük észre, hogy a szövegszerkesztő
által használt font nem jeleníti meg a Unicode karakter képét!
<mapping type="MUFI" subtype="PUA">U+E8BF</
mapping> ← Ez a karakter Unicode kódpontja (hexa-
decimális számrendszerben).
<mapping type="standardized">que</mapping> ← Ez
a rövidítés feloldása – szerintem (KP)!
<graphic url="images/e8bf.png"/> ← Szükség esetén ezt a ké-
pet lehet beilleszteni a szövegbe (például a facsimiléből).
</char>
```

A szövegben történő kereséshez ezt az egyedleírást le kell képezni ún. „standard map”-ra, vagyis kicserélni az ASCII-táblázatban szereplő betűvel átírt helyettesítőre. Ennek során a ligatúrákat elemeire kell szétválasztani, a diakritikus jeleket pedig külön, a módosított karakter után tenni. Azért van erre szükség, hogy – amennyiben értjük a rendszer logikáját – legyen mód bármilyen keresőkifejezés bevitelére akár a leggyorsabb billentyűzettel is. Kicsit olyan, mintha az egykarakteres rövidítések feloldását itt adnánk meg... persze jobban tesszük, ha a szövegben.

Arra is van lehetőség, hogy egy True Type formátumú font készletből, mint az előbb emlegetett Andron Scriptor Web, vegyük a megjelenítendő betűket, ehhez azonban a betűkészlet – akár egy web-font, akár a kliens gépére telepített font – elérhetőségét kell biztosítani, jogi értelemben is. Nehézséget jelenthet, hogy a megjelenítők, azaz böngészőprogramok nem azonos szinten támogatják a szükséges műveleteket és tulajdonságokat, illetve hogy a felhasználó gépén nem biztos, hogy egyáltalán létezik a szükséges betűkészlet. A kiadó által elképzelt megjelenés tehát nem garantálható – mondja a TEI. A fent említett példák azonban azt tanúsítják, hogy a fontoknak a kliens-gépre való letöltése nélkül is megvalósítható a kívánt karakterkép.

Olybá tűnik, mintha többen törekednének a digitális betűtechnika alkalmazásával képernyőre varázsolni a forrás

pontos mását, mint ahányan a kvázi-szabvány TEI-ajánlások követésére.³⁶

Arra, hogy a mégoly kitűnő betűkészlet letöltése, beágyazása, stb. esetleg nem járható út sok felhasználónak, (ennek számos oka lehet, például műszaki analfabetizmus – ebben sokan osztozunk; nem tetszik – ez ízlés kérdése; hiányoznak a rendszergazdai jogosítványok – ezt talán meg lehet oldani), az ezt az utat népszerűsítők nemigen gondolnak.

A digitális forrásközlés egyik legnagyobb lehetőségét, a különböző elektronikus archívumokból összegyűjtött anyag egységes kezelését, a többféle: nyomtatott és/vagy képernyős kimenet produkálását akadályozza a kódolás és a megjelenítés problémáinak összevegyítése.

Az pedig, hogy a karakterkészletek szabványai és ajánlásai (a Unicode, a MUFI, a SmuFL, a ...) állandó fejlődés, azaz változás állapotában vannak, ugyancsak nem javítja a Langzeitarchivierung és az interoperability esélyeit.

Személyes vélemény: körülményessége, bonyolultsága, helypazarló volta ellenére még mindig a TEI által ajánlott körülírás tűnik a legmegbízhatóbbnak. Főleg nyelvtörténészek körében dűl szűnni nem akaró vita a jelhűség és a helyesírás viszonya tárgyában,³⁷ a filológusokat valójában a szöveg érdeklő, számukra a paleográfia segédtudomány, a paleográfusnak viszont a jelek formájának a vizsgálatakor nem elegendő a legprecízebb vagy -esztétikusabb karakteres megjelenítés sem, neki a dokumentum hű képével kell dolgoznia. Manapság nem lehet sem műszaki, sem anyagi ellenérvet felhozni a faksimile elektronikus közlése ellen. Annál közelebb jutni a forráshoz, már csak az eredeti fizikai megvizsgálásával lehet.

Bármennyire is hosszúnak tűnt ez az áttekintés a szöveg-megjelenítés problémáiról, mégsem kimerítő. A karakterek kezeléséhez szükséges ismeretek elsajátítására nem kevés energiát kell áldozni, de másként aligha lehetünk képesek arra, hogy eszközeinket hatékonyan és hibamentesen használjuk.

Mi jöhet még! Ha már a betűkre ennyi energiát kellett pazarolni, mi mindent kell elmondani a szövegről, a forrás komplex egészéről! A továbbiakban sokkal szűkszavúbban fogunk beszélni a téma részleteiről, abban a reményben, hogy – érdeklődés esetén – akár több folytatásban kifejthetjük a szükséges tudnivalókat.

A szövegek elkészítése régóta digitális eszközökön zajlik, de a nyomtatási képtől való elszakadás nem ment könnyen a személyi számítógépek korában sem. A felhasználók kedvét kereső szoftverfejlesztők a szövegszerkesztés eszközeit a „nyomdai-szerű” output előállítására csábító

³⁶ Sőt, éppen a TEI folyóiratában érvelnek az ellen; Joel Fredell et al.: TEI P5 and Special Characters Outside Unicode. *Journal of the Text Encoding Initiative Online*, Issue 4 March 2013., bár a szerkesztők nem hagyták szó nélkül az ott elmondottakat. <http://jtei.revues.org/727>. Lásd még *Antônio Emiliano*: Issues in the typographic representation of medieval primary sources. In: *Corpus-based Analysis and Diachronic Linguistics*. (Ed.: Yuji Kawaguchi et al.) Amsterdam, 2011. (Tokyo University of Foreign Studies, 3) 153–173.

³⁷ Magyarul ez – Nyelvről, nyelvészetről – emberközölsben, Simonyi Zsigmond, Gombocz Zoltán, Pais Dezső, Antal László, Papp Ferenc nyomdokain. <http://forum.index.hu/Article/showArticle?go=75035082&t=9004879>.

szolgáltatásokkal vegyítették. Ez nem vált javára sem a tipográfiai gondosságnak, sem a felhasználók köztudatában a szöveg és annak képe közti fogalmi különbségtételnek. A nyomtatási funkciókkal bíró szövegszerkesztők mind a saját adatformátumukat propagálták, a valójában nem is szöveg-hanem bináris formátumú irományok nehezen, vagy korlátozottan léphettek egymással kapcsolatba. Ez volt az egyik ok, hogy kialakítsanak egy olyan szövegformátumot, amely szabványos, mindenki által használható, a más formátumra konvertálás veszteségeit kiküszöböli (legalábbis a szöveg – a lényeg! – szintjén). Elméleti alapjait az SGML, majd annak alapján a közismert HTML, az XML, és annak „nyelvjárása” a TEI alkotta. Ezekről a technikai részletekről az érdeklődő olvasót a rendelkezésre álló szakirodalomhoz utaljuk, sőt azt hisszük, nem is szorulnak magyarázatra. A TEI alkalmazásáról máig Király Péter írása adja a legjobb bevezető áttekintést.³⁸

A jelölőnyelvek technológiáját a számítógépipar érlelte ki, nem elsősorban humán tudományos kutatások céljaira, ezért van az, hogy néhány, sajátosan műszaki jellegű korlátozás nehezíti a bölcsészek általi használatát. A technológia az ún. környezetfüggetlen nyelvtan modelljében találta meg az egyensúlyt a már elegendően gazdag kifejezőerő és a még elviselhető számítási erőforrásigény között. A TEI első népszerűsítői ennek a modellnek alapján alakították ajánlásaikat, még egy betűszót is alkottak: OHCO, azaz Ordered Hierarchy Of Content Objects. A gond akkor van, amikor ezt a modellt nem csak a jelölőnyelvre, hanem magára a jelöltre is rávetítjük. Adatbázisok esetén ez a modell tökéletesen használható, az emberiség történetében létrejött kulturális objektumokra viszont nem. Pár év alatt tudatosult a digitális humanisták körében, hogy a természetes nyelvi alkotások nem szigorú hierarchia szerint szerveződnek. Jelenleg intenzív kutatás folyik, elsősorban az „átfedési probléma” megoldására (ez akkor áll elő, ha a szöveg tagolása többféleképpen is elvégezhető, például mondatonként, soronként, oldalanként. Semmi nem garantálja, hogy a felsorolt tagolások határai egybeesnek). A kísérletek többé vagy kevésbé csorbítják a TEI XML szabályait, ennek mértéke szerint csoportosíthatjuk őket.³⁹

TEI-konform megoldási kísérletek a többszörös hierarchia problémájának kezelésére:

1. Egyazon szöveg többszörös jelölése. A szöveget jelöljük egyszer formai, például sorok, vagy versszakok, másszor tartalmi, vagy szintaktikai egységenként. Így sokszorozva a szöveget, sokszorozódnak a gondjaink is, hiszen a többféleképpen jelölt szöveg egyes verzióinak kapcsolatát is biztosítani kell.

³⁸ Király Péter: Kritikai kiadás és XML. In: *Septuagesimo Anno humanissime peracto*. Tanulmányok Kulcsár Péter 70. születésnapjára. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica* tom. 9 fasc. 4 (2004) 119–149. Hozzá kell azonban tenni, hogy némely ponton az idő túllépett az ott leírtakon; a TEI jelenleg érvényes verziója a P5, a szabványos kódolás ajánlása pedig a Unicode.

³⁹ TEI P5 Guidelines, chap. 20 Non-hierarchical Structures <http://www.teic.org/release/doc/tei-p5-doc/en/html/NH.html>.

2. Milestone (mérőkövető) elemek alkalmazása, aminek lényege, hogy üres, magában álló XML-kapcsokat használunk minden olyan helyen a szövegben, ahol valamilyen határ tagolja azt. Például egy sorozat milestone a verssorok, egy másik az oldalszámok jelzésére. (< sor>a vers egy sora</ sor> helyett < sor/> vagy < oldal>...</ oldal> helyett < oldal/>)

3. Tördelés és újraegyesítés. Megtehetjük azt is, hogy minden egyes határon elvágjuk a szöveget, a darabokat külön jelöljük, és a töredékeket majd a feldolgozáskor egyesítjük virtuálisan.

Ezekkel a megoldásokkal – amiket maga a TEI is inkább csak megenged, mint ajánl – elveszítjük az XML-feldolgozás leghatékonyabb keresési lehetőségeit. Még kevésbé ajánl a TEI, de a rend kedvéért felsorol néhány olyan módosítást, amik a párhuzamos, átfedő hierarchiák kezelésére születtek:

1. A „színes XML” javaslat, amely egymást átfedő XML-fákkal reprezentálja a dokumentum szerkezetét. Így megszűnik a többszörös adattárolás, könnyen karbantartható a dokumentum és elemei különböző útvonalakon is elérhetők.

2. Több fa-struktúra egyidejű használata, amelyek részben azonosak. Ekkor a dokumentum egy-egy nézete más és más faszerkezet szerint alakul.

3. A MultiX javaslat, amely nem fa-, hanem irányított gráf szerkezetet használ az XML leképezésére. Ez legalábbis elvben lehetőséget ad szabványos XML eszközök használatára.

Arra is lehetőség van, hogy a jelölést a szövegtől elkülönítve végezzük (stand-off markup), és a szöveg adott pontjaira mutató pointerrel hozzunk létre kapcsolatot a jelölőfájl és a tárgyszöveg között. Ez elvégezhető akkor is, ha a szöveg csak olvasható (nem én rendelkezem fölöttem), és nincs benne semmiféle jelölés – sőt akkor igazán.

Nem-XML konform megoldási javaslatok:

1. Több párhuzamos jelölés alkalmazása XML adatstruktúrákra. Valójában visszalépés a régebbi, az SGML-ben megtalálható CONCUR tulajdonság használatához, ami az XML-ben már nem érvényes.

2. A Just-in-Time-Trees faszerkezet XML dokumentumot reprezentál, de annak tartalmát nem szabványos módon dolgozza fel, és nem-XML típusokra képezi le.

Nem-SGML konform javaslatok:

1. A Layered Markup and Annotation Language (LMNL), magyarul „réteges jelölő és -annotáló nyelv” nem SGML-alapú, sem adatszerkezet, sem feldolgozás szempontjából, matematikai alapját a Core Range Algebra szolgáltatja.

2. A Markup Languages for Complex Documents (MLCD), vagyis „komplex dokumentumok jelölőnyelve” az XML-től eltérő jelölésmóddal (Trivially Extended Model Ensemble Control System = TExMECS) és adatszerkezettel (Generalized Ordered-Descendant Directed Acyclic Graph = GODDAG) dolgozik, hogy a nem-hierarchikus struktúrákat kezelhesse.⁴⁰

⁴⁰ Lásd még: Extremely Annotational RDF Markup (EARMARK). A legújabb törekvések a szemantikus web lehetőségeire, az ún. ontológiák használatára helyezik a hangsúlyt.

Ezek a megközelítések vagy nem szabványos XML, vagy egyáltalán nem XML alapokra épülnek. Mivel azonban a TEI adatmodell alapját az XML képezi, mindegyik esetben szükséges valamilyen módosítás vagy kiterjesztés; a legtöbb esetben ezek az alternatív módszerek XML-érvénytelen dokumentumokat eredményeznek.

Csak a teljesség kedvéért említem meg, hogy léteznek még a fenti típusok közé be nem sorolható kezdeményezések is mint például az objektum-orientált programozási modellre épülő MANUZIO⁴¹, továbbá a relációs adatmodell szerint szerveződő szöveg-adatbázisok is.⁴²

Szövegbányászat

A szövegek – bármilyen módon való – jelölésének a legteljesebb alternatívája a mesterséges intelligencia alkalmazása, amely mindenfajta segédeszköz nélkül, a beépített algoritmusokkal dolgoz fel olyan adatmennyiséget, ami nagyságrendi, sőt mondhatni minőségi ugrást jelent a hagyományos szövegkereséshez képest. A legmodernebb technika az adat-, azon belül a szövegbányászat névre hallgat. „A szövegbányászat célja, hogy a szöveges formában... tárolt, azaz jellemzően strukturálatlan elektronikus adatokból a rejtett, nem triviális információkat felderítse, illetve a hozzáadott információkat kinyerje.”⁴³ Vagy, ahogyan a Wikipédia fogalmaz: „A szövegbányászat a strukturálatlan vagy kis mértékben strukturált szöveges állományokból történő ismeret kinyerésének tudománya; olyan különböző dokumentumforrásokból származó szöveges ismeretek és információk gépi intelligenciával történő kigyűjtése és reprezentációja, amely a feldolgozás előtt rejtve és feltáratlanul maradt az elemző előtt.” Kis túlzással: a gépi intelligencia azt is megtalálja nekünk, amit nem kerestünk.

Az elméleti alapok után lássuk, hogyan néz ki a gyakorlat. Egy digitális kiadvány készítésekor elvégzendő munkafázisok szerint csoportosítottam a könnyen elérhető eszközök és példák tömegét. Először is elő kell állítani a dokumentum képét; a modern felszerelések világában a fotózás, szkennelés nem jelenthet problémát. A kép(gyűjtemény) kezelése azonban nem maradhat el. A szoftveres képfeldolgozás, adott esetben akár -manipulálás is indokolt lehet, jelentősen növelheti a dokumentum használhatóságát. Három projektre utalok, a középlelatin paleográfia köréből, amelyeknek sikerei és nehézségei egyaránt tanulságosak lehetnek:

DigiPal: A középkori, pontosabban 11. századi angolszász kézírások tanulmányozására kifejlesztett új kutatási eszköz, amely lehetővé teszi a korból származó írásminták gyors

⁴¹ Maurizio Marek-- Renzo Orsini: Manuzio: A Model for Digital Annotated Text and Its Query/Programming Language. In: Research and Advanced Technology for Digital Libraries. Lecture Notes in Computer Science Volume 6273, 2010. 478-481.

⁴² Taxis <http://www.thunderstone.com/taxis/site/pages/Taxis.html> és Yin Liu– Jeff Smith: A Relational Database Model for Text Encoding. Digital Studies / Le champ numérique No 0.12 (2008).

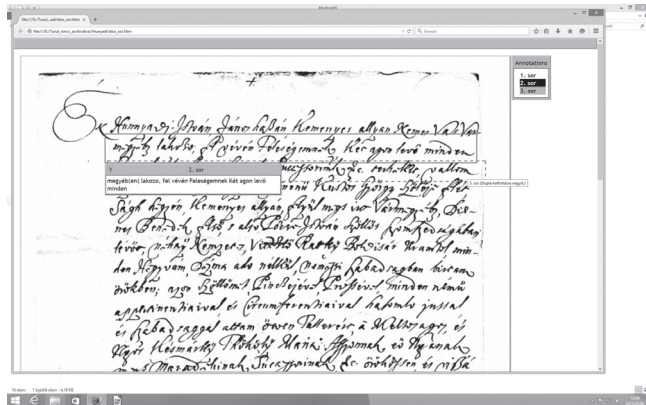
⁴³ Szövegbányászat. (Szerk.: Tikk Domokos) Bp. 2007.

kigyűjtését és összehasonlítását. Alaposan kidolgozott, a diszciplína klasszikus eredményeit maximálisan respektáló elvek szerint épül föl. Alapját egy relációs adatbázis képezi, amely a hatékony keresés eszköze. Jelenleg már több középkori projekt háttér-infrastruktúrájaként szolgál.⁴⁴

Gamma: A Johns Hopkins egyetem és a Hochschule Niederrhein együttműködésével alakuló projekt. Célja: egy dokumentum-feldolgozó, optikai karakterfelismerő rendszer elemeinek kifejlesztése. Azért az elemekre, nem pedig a monolit programra koncentrálnak, hogy a funkcionálisan önálló, de összerakható komponensekből egy variálható, módosítható, finomhangolható, testre szabható rendszert építhessen bárki, aki egy kicsit is motivált abban, hogy a saját igényeinek megfelelő szoftvert használjon, azaz hogy állítson össze a modulokból.⁴⁵

Graphem: Mintegy csattanóként, a paleográfiai projektek ABC-szerinti sorában leghátulra került a francia ANR GRAPHHEM-projektje. Ennek a nagyigényű négy éves projektnek (2008-12), amely digitalizált képek alapján a szövegben történő keresést valósítja meg, egyfajta alakfelismerő, „Content-Based-Image-Retrieval” rendszerként, a honlapján ma már csak egy meglehetősen barátságatlan lapidáris mondat tudósít arról, hogy elérhetetlen.⁴⁶ Még szerencse, hogy évekkel korábban sikerült letölteni néhány prezentációt az egyébként lenyűgöző munkáról.

Szöveg és kép összekapcsolásának megvalósítását egy szerezny próbálkozással szeretném illusztrálni.

A képernyőkép egy az Image Markup Tool-lal⁴⁷ készített weblapot jelenít meg. Látható a faksimile, a kijelölt második, és a soron következő (szaggatott vonallal kijelölt) harmadik sor, egy kis ablakban az átirás, jobb oldalt navigációs eszköz, stb. Ennek az interaktív honlapnak az elkészítéséhez az IMT adja az eszközöket: a kép annotációkkal ellátásához,

⁴⁴ <http://www.digipal.eu/>.

⁴⁵ <http://gamma.informatik.hsnr.de/>.

⁴⁶ <http://liris.cnrs.fr/graphem/> „No data. This website was purged due to wordpress vulnerabilities.” „Nincs adat. A webhelyet eltávolították a wordpress sebezhetősége miatt.” C'est la vie (KP).

⁴⁷ http://tapor.uvic.ca/~mholmes/image_markup/.

az annotációk kezeléséhez szükséges szoftver környezetet. Kimenete alapján véve egy a TEI P5 ajánlásnak megfelelő szövegfájl:

```
<TEI xmlns="http://www.tei-c.org/ns/1.0" version="5.0" xml:id="eiso_sor">
  <teiHeader></teiHeader>
  <facsimile xml:id="intAnnotatedImage">
    <surface>
      <graphic url=".\\Runyadi.jpg" width="5254px" height="7691px"/>
      <zone xml:id="intArea_0" rendition="szok" ulx="190" ulx="330" lrx="5024" lry="900" rend="visible"/>
      <zone xml:id="intArea_1" rendition="szok" ulx="911" ulx="940" lrx="4903" lry="1140" rend="visible"/>
      <zone xml:id="intArea_2" rendition="szok" ulx="940" ulx="1130" lrx="5000" lry="1340" rend="visible"/>
    </surface>
  </facsimile>
  <text>
    <div xml:id="intImageAnnotations">
      <div corresp="#intArea_0" type="intAnnotation">
        <head1. szok/head>
          <div><p>En Runyadi István, János házi 223:án Keményes alyan Nemes Vaa Vár</p></div>
        </div>
      <div corresp="#intArea_1" type="intAnnotation">
        <head2. szok/head>
          <div><p>En Runyadi István, János házi 223:án Keményes alyan Nemes Vaa Vár</p></div>
        </div>
      <div corresp="#intArea_2" type="intAnnotation">
        <head3. szok/head>
          <div><p>En Runyadi István, János házi 223:án Keményes alyan Nemes Vaa Vár</p></div>
        </div>
      </div>
    </text>
  </TEI>
```

Megfigyelhető, hogyan lokalizálja a faksimile területeit és felelteti meg azokat az átirított szövegnek a rendszer. Ez a megoldás teljesen szabványos, az elméleti hátteret a TEI konzorcium szolgáltatja, amelynek ajánlásaiban egész fejezet foglalkozik az eredeti és az átirás kapcsolatának kérdésével.⁴⁸ Az IMT ezek alapján a kettőből: faksimile+átirás egy gombnyomásra elkészíti a html, css, js, etc. fájlokat, amelyek együtt alkotják a képernyőn „megelevenedő” átirított forrást. A szoftver leginkább didaktikus célra használható, az alapelvek illusztrálására mindenképpen alkalmas, de teljes értékű – az itt bemutatottnál sokkal kreatívabb – végeredmény is kihozható belőle. Ennél csak nagyobb teljesítményű, egyúttal persze bonyolultabb szoftverek léteznek; a TILT például automatikusan választja és jelöli ki a kézirat sorait, nekünk csak az átirást, vagy kommentárt kell hozzáfűznünk.⁴⁹

Az annotálás divatos téma mostanság, és nem is szorítkozik a faksimilek kommentálására, hanem általában mindenféle tartalomhoz fűzött megjegyzés készítését értik alatta.

Az Open Annotation Community Group⁵⁰ egy általános, web-ontológiai (RDF) alapú specifikáció bármiféle digitális tartalom megjegyzésekkel való ellátására. Ezt a modellt használja a SharedCanvas⁵¹ modell, amelyet kimondottan digitális faksimilek, audiovizuális, tehát nem szöveges adatok leírására fejlesztettek. A VirtualVellum a Sheffieldi Egyetemen 2006-ban lezajlott projekt avval a céllal, hogy eszközöket adjon a humán tudományos kutatók kezébe. Főleg a rendkívül nagy felbontású (jellemzően 8000 x 6000 pixel méretű) képek kezelése és jelölése a cél. Konkrét tárgya a Froissart-kézirat feldolgozása volt, de a hozzá kifejlesztett munkakörnyezet használható bármely hasonló jellegű digitális képgyűjtemény munkálataihoz.⁵²

⁴⁸ TEI P5 Guidelines, chap. 11 Representation of Primary Sources. <http://www.tei-c.org/release/doc/tei-p5-doc/en/html/PH.html>.

⁴⁹ A British Library honlapján: <http://britishlibrary.typepad.co.uk/digital-scholarship/2014/06/text-to-image-linking-tool-tilt.html>.

⁵⁰ <https://www.w3.org/community/openannotation/>.

⁵¹ <http://iiif.io/model/shared-canvas/1.0/index.html>.

⁵² <http://hrdigital.shef.ac.uk/virtual-vellum>.

A források átírása csak az egyik fontos lehetőség az anno-lálás tágabb témakörében. Az átírás önmagában komoly erőfeszítéseket igényel, ennek a munkafázisnak a segítésére is nagyon sokféle szoftver áll rendelkezésre. Ezek közül – megint csak a divatot követve – azokra helyezem a hangsúlyt, amelyek csoportmunka lehetőségét nyújtják. Első helyre kívánkozok a Monasterium Projekt **EditMom** eszköze, amely hazai felhasználók számára is ismert. Részben magyarított kezelőfelülettel rendelkezik.⁵³ Bárki részt vehet az oklevelek átírásában, saját érdeklődésének megfelelően, még szakértő segítséget is kap hozzá.

A „crowdsourcing transcription” eszközöket felsoroló lista, amelyen 2012-ben 28 on-line, csoportmunkát lehetővé tevő szoftvert sorolt fel, mostanra már 37 tételre duzzadt!⁵⁴

A jelölésekkel ellátott forrásszöveg tárolási és tovább-feldolgozási célokat egyaránt szolgál. Most még előtérben vannak a megjelenítés problémái, képernyőn, nyomtatásban egyaránt, az új technológiák alkalmazása lehetőségek olyan gazdag tárházát nyújtja, amire nemrég még aligha gondolhattunk. A szakfolyóiratok virtuális „hasábjain” olvashatunk általános elveket, javaslatokat a képernyős kezelőfelületek számára.⁵⁵

A megjelenítés kuriózumai közé tartoznak azok a webhelyek, ahol speciális – általában bonyolultan konstruált – információkat speciális módon ábrázolnak, mint például egy adott szövegben föllelhető ismétlések eloszlása⁵⁶, az elkoszolódott lapszélék, mint a kódex használatának bizonyítékai⁵⁷, vagy a lapok színeloszlása, spektrum-szerűen kivetítve, amely lehetővé teszi, hogy száz meg száz oldal közül kiválogassuk a miniatúrákat tartalmazókat – azok jellegzetesen elütő „vonalkód”-ja alapján.⁵⁸

„A digitalizálás nyújtotta korlátlan technikai lehetőség”⁵⁹ magában foglalja azt is, hogy a kutató adott esetben olyan formában tanulmányozhatja a dokumentumot, amire csak különleges technika alkalmazásával van mód. Például a faksimile nagyítása olyan mértékű lehet, ami jóval meghaladja a kézi lupe nagyságrendjét. Lehet a szemmel nem látható tartományban: infravörös, ultraibolya, sőt több tartományban készített, ún. multispektrális képeket is szolgáltatni a kutatóknak.⁶⁰ A terahertzes tartományban az elektromágneses hullámok tárgyak felületén és belsejében található

különböző molekulákra érzékenyek, ami alkalmassá teszi ezt a technológiát sokkal több pigmentféle azonosítására, mint például a röntgensugárzás.⁶¹ Legnehezebb probléma a papírok vízjeleinek gépi reprodukálása; még a legolcsóbbnak értékelt béta-radiográfia is meglehetősen nehézkes, és alapos számítógépes utómunkákat igényel.⁶²

A digitális faksimilek azután további feldolgozásra átválthatók grafikai, képelemző programoknak, amelyekkel nem csupán az olvashatóságot javíthatjuk, hanem a látható formák elemzésének, immár a mesterséges intelligencia körébe eső módszereivel vizsgálhatjuk azokat. A Graphoskop projekt például az ImageJ (ezt a szabadon használható programot orvos-biológiai feladatok elvégzésére fejlesztették ki az Egyesült Államok Nemzeti Egészségügyi Intézetében) funkcióit hozza működésbe paleográfiai adatok gyűjtése (mérés!) céljából.⁶³

A publikálni kívánt tartalmaknak valahol fizikailag is létezniük kell, az adattároló hardverek és szolgáltatások nélkül nem oldható meg semmilyen információfeldolgozási feladat. A kérdés az, hogy kinek kellene gondoskodni a tárolás infrastruktúrájáról? Nemzeti, sőt nemzetközi méretekben hoztak létre digitális bölcsészeti kutatásokat segítő, azok eredményét közzétevő szervezeteket.

Köztük is első helyre kívánkozok a TextGrid, a német szövetségi kutatási minisztérium által támogatott kutatási infrastruktúra, amely mindenki rendelkezésére áll két szolgáltatásával: a TextGrid Laboratory-val és a TextGrid Repository-val. Az előbbi szoftver eszközöket kínálja a forrás feldolgozásához, például a szöveg kollacionálásához, a faksimile és az átirat, kommentált szöveg összekapcsolásához, szójegyzékek és mutatók használatához, földrajzi adatok integrálásához, az utóbbi pedig nyilvánosan hozzáférhető, áttekinthető tárhelyet biztosít a kész kiadvány számára.⁶⁴

A másik igen népszerű webszolgáltatás az OMEKA, amely elsősorban virtuális kiállítások létrehozására alkalmas.⁶⁵ Utólag rendszerbe illeszthető ún. plug-in komponensei számos új funkcióval gazdagíthatják az alaprendszert.

A webalkalmazások terén igen nagy a piaci verseny, ami azt eredményezi, hogy válogathatunk a jobbnál jobb webalkalmazási platformok közül; a legismertebbek: a WordPress⁶⁶ és a Drupal,⁶⁷ mindkettő PHP nyelven

⁵³ <http://monasterium.net/mom/editmom-documentation>.

⁵⁴ <http://manuscripttranscription.blogspot.co.uk/2012/04/crowdsourced-transcription-tool-list.html>.

⁵⁵ Egy a sok közül: *Roberto Rosselli Del Turco*: After the editing is done: Designing a Graphic User Interface for digital editions. *Digital Medievalist*, 7 (2011).

⁵⁶ *Stan Ruecker et al.*: Visualizing Repetition in Text. *Digital Studies / Le Champ numérique* No 0.12 (2008); http://www.digitalstudies.org/ojs/index.php/digital_studies/article/view/130/179.

⁵⁷ *Kathryn M. Rudy*: Dirty Books: Quantifying Patterns of Use in Medieval Manuscripts Using a Densitometer. <http://www.jhna.org/index.php/past-issues/volume-2-issue-1-2/129-dirty-books>.

⁵⁸ *Jesse Hurlbut*: The Manuscript Average, part 2. http://jessehurlbut.net/wp/mssart/?page_id=2887.

⁵⁹ *Ress I.*: i. m. 20.

⁶⁰ Erre a közelmúlt egyik legizgalmasabb felfedezése, az „Archimedes-palimpszeszt” elemzése irányította rá a figyelmet. <http://www.archimedes-palimpseszt.org/>.

⁶¹ *Kaori Fukunaga et al.*: Application of terahertz spectroscopy for character recognition in a medieval manuscript. In: *IEICE Electronics Express*, Vol.5, No.7, 223–228.

⁶² *Emanuel Wenger – Victor Karnaukhov*: A Distributed Database and Processing System for Watermarks: an INTAS Project. In: *Conferences Proceedings of EVA'01, Moszkva, 2001, 200–206*.

⁶³ *Paul Bertrand – Maria Gurrado*: Paléographie médiévale et analyse formelle quantitative: considérations méthodologiques et résultats d'enquête. *Autour de l'utilisation du logiciel 'Graphoskop'*. In: *Digital Diplomatics. The Computer as a Tool for the Diplomatist?* (Ed. Antonella Ambrosio, Sébastien Barret, Georg Vogeler,) Köln, 2014 (AfD Beiheft 14). <http://www.cei.lmu.de/digdipl11/bertrand-gurrado-paleographie-medievale>.

⁶⁴ www.textgrid.de.

⁶⁵ <http://omeka.org>.

⁶⁶ <https://wordpress.org>.

⁶⁷ <https://www.drupal.org>.

programozható, de egyre népszerűbb a Python nyelven írt Django⁶⁸ – ezek mind rendelkeznek magyar nyelvű kezelőfelülettel – és a Web2Py⁶⁹ is. Ne feledkezzünk meg a teljesen szabványos, mindenhol elérhető eszközöket használó Bootstrap-ről⁷⁰ sem, amely elsősorban mobil alkalmazásokra optimalizált fejlesztést támogat. Kimondottan a TEI népszerűsítését célozza a TAPAS- (TEI Archive, Publishing, and Access Service) projekt,⁷¹ elsősorban a TEI-vel ismerkedők, azt tanulók, kísérletező kedvűek számára. Eszközök tehát vannak, akár otthonában is, elkezdhet dolgozni bárki.

Hogy a nagyívű, dollár- és euró-milliókkal zsonglőrököző nemzetközi szervezetek, vagy a kis, „barkácsoló” jellegű műhelyek szolgálják-e inkább a digitális kiadás ügyét, arról igen határozott állást foglal Joris van Zundert, rámutatva, hogy a gigantikus költségvetéssel létrehozott mammutszervezetek nem előnyösek a költséghatékonyság és rugalmasság szempontjából. Példaként említi a DARIAH szervezetet, amelynek létrehozása 30 (!) hónapos előkészítő időszakot igényelt.⁷² A BAMBOO projekt egy pályázati ciklus után hamvába holt. A van Zundert által rajzolt kép azért nem teljesen sötét: az említett szervezetek és infrastruktúrák által létrehozott eszközök és lehetőségek (megléhet más formában) rendelkezésre állnak. Hazai viszonyainkra azonban mindenképpen megiszívlelendők a megállapításai. Úgy lehetne talán summázni, hogy többet ér egy kicsi, éretlen, de működő alkotás, mint egy nagy, csillogó, tervezett, megvalósít(hat)atlan.

Volt egy rövid időszak, amikor úgy tűnt, hogy hivatalos szintre emelkedik a szabad szoftver mozgalom támogatása: „A KIM E-közigazgatásért Felelős Helyettes Államtitkárságán belül jött létre az E-közigazgatási Szabad Szoftver Kompetencia Központ⁷³ 2012 végén, EU-s támogatással.” A bő 200 milliós támogatási összeg felhasználásának határideje 2013. dec. 31. volt. Nincs is 2013-nál frissebb anyag a honlapon...

C. P. Snow 1959-es előadásában a tudományos és a humán kultúra között elmélyülő szakadékról beszélt.⁷⁴ Hogy ez a nagy port fölvert téma semmit sem veszített aktualitásából, azt az is jelzi, hogy legújában már három területről, harmadikként a társadalomtudományokról értekeznek. A Snow-paradigma jegyében a szembenállást felismerhetjük a számítástechnika területén is; eszerint felhasználói vs. programozói kultúráról beszélhetünk. A felhasználó „alkalmazás”-okat („app”-okat) tart a gépén, azok mindegyike egy jól körülírt feladatot végez: táblázatkezelés, szövegszerkesztés, film- vagy hangfelvétel lejátszása, stb. Ezek manapság kivétel nélkül grafikus kezelőfelülettel (GUI) vannak felszerelve, a kezelés módja az egérrel vagy az érintőképernyőn való mozgás, gombok (képének) nyomogatása, (virtuális) csúsz-

kák ide-oda tologatása. A digitális eszközt analóg módon, interaktívan működteti. Evvel szemben a programozó inkább eszközöket használ, amik persze ugyanúgy bináris kódot futtatnak, mint az app-ok, de ezek nem egy nagy alkalmazásba sűrített funkciók, inkább egy-egy funkciót ellátó, kicsi, egymással összekapcsolható, LEGO-szerűen nagyobb rendszerré építhető utility-k, amiket a parancssorba begépelte szöveges utasításokkal indítunk el.⁷⁵ Az első használati mód jellemző a kereskedelmi, a második inkább a szabad szoftverek világára.

A fent⁷⁶ említett tanulmány szerzői ide vonatkozó tapasztalataikat is megosztják az olvasókkal: a) digitalizálási projektjük megkezdésekor próbálkoztak szabad programokkal, de végül (nagyrészt) kereskedelmi szoftver(ek) mellett döntöttek, mert a karakterfelismerő „lehetővé teszi a testre szabott beállítást”. Majd pár sorral lejjebb beismerik: „a program taníthatósága korlátozott”. b) A képezelő szoftver előnyeinek felsorolása után lábjegyzetben a hátrányokról is szó esik: Mivel nem képes szürkeárnyalatos formátumok exportálására, a 20 Mb-os bemenetből 110 Mb-os kimenetet állít elő... c) A szöveg javítására egy világszerte elterjedt szövegszerkesztő program helyesírási-ellenőrző funkcióit használták. Mindezen feladatok elvégzésére van szabad szoftveres megoldás is, aminek a teljesítménye nem feltétlenül marad el a kereskedelmi programokétól. A szerzők megemlítenek egy problémát, amely a szabad szoftver tipikus esetének is felfogható: a statisztikai feldolgozó algoritmus implementációja a szabad programban hibás volt. Elő kellett – és lehetett! – venni a program forráskódját, s azt szakember által módosítva, a hibát kiküszöbölték.⁷⁷ Ez a szabadság valódi jelentése a számítástechnikában: a program forráskódjának birtokbavétele, azon módosítások végrehajtása, persze saját felelősségre. Az ingyenesség, mintegy ráadásként, jutalma a függetlenségnek. Nem is késlekednek levonni a következtetést: szükség van olyan bölcsészekre, akik együtt tudnak dolgozni a számítástechnikusokkal. Nekünk bölcsészeknek annál is inkább ezt a szemléletet kellene elsajátítanunk, mert a programoknak a parancsértelmező általi működtetése itt nagyon hasonlít a szöveges, nyelvi kommunikációhoz: egy parancs egy (felszólító) mondat. Az alany a számítógép. Az állítmány a kulcsszó, ami a feladatot meghatározza. A tárgy az input. A határozók és jelzők a paraméterek. A jelentés az output. Több parancs egymás után: az elvégzendő feladat szövege.

Egy tudományos projekt megtervezéséhez legalább annyit kell tudni, hogy ha valaki digitális képeket akar begyűjteni, akkor melyik grafikus szabvány szerint kell eljárnia, és melyik az, amelyik nem megfelelő (az adott célra). Drága fototechnikai eszközökkel turista-szintű felvételeket készíteni (mert a rövid időtartamú kutatás során a külföldi levéltárban szembeülnök avval a problémával, hogy a magammal vitt tároló kapacitása kevésnek tűnik – holott ha tudnám, hogyan kell használni, még elég is lenne!) persze lehet, de nem csak hogy

⁶⁸ <http://django.hu>; A hozzá tartozó kezelőfelület a Mezzanine: <http://mezzanine.jupo.org>.

⁶⁹ www.web2py.com.

⁷⁰ <http://getbootstrap.com>.

⁷¹ <http://tapasproject.org>.

⁷² Joris van Zundert: If you build it, will we come? Large scale digital infrastructures as a dead end for digital humanities. *Historical Social Research – Historische Sozialforschung*, 37 (2012) 165-186.

⁷³ <http://szabadszoftver.kormany.hu/>

⁷⁴ C. P. Snow: *The Two Cultures and the Scientific Revolution*. Cambridge, 1961.

⁷⁵ Philip J. Guo: *The Two Cultures of Computing*. <http://www.pgbovine.net/two-cultures-of-computing.htm>

⁷⁶ *Strange a 14.* lábjegyzetben i. m.

⁷⁷ Uo.

értelmetlen, hanem felelőtlen pazarlás. Az ilyen típusú döntések meghozatalához szükségesek a digitális bölcsészet körébe tartozó szakmai ismeretek.⁷⁸

Lehet, hogy a digitális bölcsészeti ismeretek mennyisége első hallásra ijesztőnek tűnik, de nem lehetetlen az elsajátításuk, noha autodidakta formában igen sok zsákutca és buktató fenyegeti az arra vállalkozót. Rendszeres oktatásra elvileg volna lehetőség, hiszen több egyetemünkön is vannak olyan szakok, amelyek tananyagában szerepelnek hasznosítható ismeretek. A levéltárosok alap (BA) képzésében szerepel a levéltári informatika, a mesterképzésben (MA) pedig az alapotó tárgyak közt a informatikai alapismeretek (1 félév, heti 4 óra). Az ELTE levéltár szak hálótervből az is kitűnik, hogy a minket érdeklő szempontból a legalaposabban felépített curriculum az Új- és jelenkori szakirányé. Itt található a legtöbb ilyen témájú tanegység: Az adatbázis-építés (alapjai, gyakorlata), Állományvédelem, reprográfia, digitalizálás (alapjai, gyakorlata). Az a kívülről érzése, mintha maradék-elven került volna az egyik első fele a Középkori, a másik első fele az Információ-menedzsment szakirányhoz. Az elektronikus iratok – „born-digital” dokumentumok(?) – és az elektronikus levéltár témája tartozhat még ide, az Iratkezelési szoftverek már kevésbé. Mivel az egyes tantárgy-leírások nem (könnyen) elérhetők, a tantárgyak belső tartalmáról nincs ismeretünk. Összességében azt mondhatjuk, hogy ez a mennyiség, bár nem csekély, főleg, ha abból a fikcióból indulnánk ki, hogy a hallgatók informatika érettségivel – még egy középszintű is szolid alapokat nyújtana! – érkeznek a szakra. Mindazonáltal a digitális forráskiadás lehetőségeihez meg az elvégzendő munkához képest szűknek látszik.

Az is nyilvánvaló, hogy nem egyetlen szak és tanszék vállalára kell hárulnia az összes feladatnak. Magyarországon két egyetemen működik digitális bölcsészet szak⁷⁹, a PPKE e tekintetben nem szorul említésre, hiszen ott a forráskiadás kívül esik mind a nyelvészek, mind a történészek érdeklődésén... A Debreceni Egyetem Digitális Bölcsészet Mesterképzési Szak hálótervében viszont található néhány releváns tanegységet: Digitális források kutatása, védelme és biztonsága; Történelmi elektronikus levéltárak és digitális levéltári gyűjtemények; Digitális szövegkiadások és adatbázisok az ókortörténet és segédtudományai szolgálatában; Elektronikus szövegkiadás; Elektronikus könyvtár, digitális archívumok. Hogy a csábítóan hangzó elnevezések mögött milyen tartalom áll, azt alaposabb kereséssel lehet kideríteni.

A Szegedi Tudományegyetem kínálatában is szerepelnek a digitális kiadással kapcsolatos tanegységek: Szövegkiadás digitális eszközökkel⁸⁰ és A filológiai tudás – kiadáselmélet⁸¹.

⁷⁸ A tisztán műszaki adatok alapján dolgozók többnyire csak a piaci viszonyok szerinti optimális költségvetésben tudnak segíteni – noha gyakran éppen az ellenkezője áll érdekükben.

⁷⁹ A cikk megírása és nyomdába adása közt eltelt időben ez is változott: a 139/2015. (VI. 9.) Korm. rendelet „A felsőoktatásban szerzhető képesítések jegyzékéről” felsorolása immár nem tartalmazza a digitális bölcsészet szakot...

⁸⁰ http://labadigergely.github.io/kurzusok_2015_tavasz/2015/02/01/kurzusok-szde/.

⁸¹ http://labadigergely.github.io/kurzusok_2014_osz/2014/08/26/kurzusok-ftk/, Boldog Zoltán: A pergamen tartósabb, mint egy szöveg-

Az ELTE-n működött 1997-től 2005-ig (?) a Bölcsészeti Informatika Önálló Program,⁸² amelynek kutatói felkarolták a hazai digitális forráskiadás ügyét, de évek óta nem hallat magáról.

Nagy fontosságot tulajdonítunk a rövid, intenzív képzéseknek, tavaszi, nyári, őszi, stb. egyetemeknek. Ezek a technikai fejlődés gyorsaságát és a szakterület fejlődési tempóját tekintve elengedhetetlenek, elsősorban a gyakorlati tapasztalatok terjesztése okán. Az Oxfordi,⁸³ a Lipcsei Egyetem⁸⁴ csak két találmásra kiragadott példa a zavarba ejtően bő kínálatból. Az I-D-E és az ICARUS közösen szervezett „Spring School”-ja 2012-ben Bécsi Egyetemen,⁸⁵ a rendszeres Oxford Summer School hasonló célt szolgál. A DiXiT program az Európai Unió által nagyvonalúan támogatott nemzetközi összefogás, amelyben a legrangosabb intézmények vesznek részt a Kölni Egyetem vezetésével.⁸⁶

Léteznek on-line tanfolyamok: TEI by example,⁸⁷ esettanulmányok – tulajdonképpen minden tudományos nevezetre igényt tartó projekt részletesen ismerteti az alkalmazott módszertant, eszközöket, célkitűzéseket – amelyekből sok hasznos ismeretet kaphat az érdeklődő.

Szerény – hangsúlyozottan személyes – véleményként egy reménybeli képzés súlypontjainak javasolnám a következőket. Maga a forrásanyag: történeti szövegek, maga a módszer: bölcsészettudományos eljárások, továbbá maga a digitális bölcsészet szakok nyelvészeti indíttatása szinte kiált a nyelvészeti szemlélet érvényesítése után. Esetünkben a jelölő nyelvek (XML), azon belül a TEI ajánlás alapos ismerete, a felmerülő problémák kezelése – szintúgy nyelvészeti eszközökkel – jelentené az alapot. Programozási nyelvként valamelyik magas szintű programnyelv használata ajánlatos. A modern szoftvereknek, akár szöveg- akár képkezelés, akár a webalkalmazások terén, nagy része ugyanis lehetőséget ad magas szintű nyelveken történő vezérlésre. Nem kell tehát a rendszerprogramozás mélységeibe merészkedni ahhoz, hogy a rendelkezésre álló szoftverkomponenseket kreatívan használjuk. Továbbra is fontos helyett kell tulajdonítani az adatbázisokkal kapcsolatos elméleti ismereteknek. Ezzel szemben mindenfajta, konkrét felhasználói szoftver ismertetése merő pazarlás, elsősorban az intézményi erőforrásokkal; azok megtanulásának helye a leendő munkahely.

Summa summarum: Ma a digitális forráskiadásra megvan a fogadókészség, rendelkezésre állnak az eszközök, van lehetőség a tanulásra. A források azonban nem fognak belátható időn belül önszántukból felköltözni az internetre vagy más adathordozóra. A legkisebb projekt is több a semminél. Azok az olvasók értették jól emez írás célját, akik buzdító, bátorító, akár segítő szándékot olvastak ki belőle.

fájl – beszélgetés Labádi Gergellyel. <http://www.irodalmijelen.hu/2014-jul-29-1718/pergamen-tartosabb-mint-egy-szovegfajl>.

⁸² <http://magyar-irodalom.elte.hu/>.

⁸³ <http://digital.humanities.ox.ac.uk/dhoxss/>.

⁸⁴ http://www.culingtec.uni-leipzig.de/ESU_C_T/.

⁸⁵ <http://www.i-d-e.de/spring-school-2012/>.

⁸⁶ <http://dixit.uni-koeln.de/home.html?&L=1>.

⁸⁷ <http://www.teibyexample.org/>.

C. TÓTH NORBERT

A püspök és a prépost: a két Bacskai Miklós*

Az egri székeskáptalan méltóságsoros okleveleit vizsgálva arra lehetünk figyelmesek, hogy a feltüntetett méltóságviselők névsorában 1498. januárjától¹ 1503. január 24-ig² (amikor is a káptalan utolsó méltóságsoros oklevele kelt), illetve egyéb forrásaink alapján 1526 augusztusáig³ az egri várban lévő Szent Péter társaskáptalan préposti címét egy Bacskai Miklós nevű személy viselte. – A prépostságot még Rozgonyi Péter egri püspök alapította 1429-ben és a társaskáptalan prépostját, aki a székeskáptalani rangsorban a 7. helyen állt,⁴ a mindenkor püspök nevezte ki és a méltóságot összekapcsolták a székeskáptalan egy kanonokságával.⁵ Valamikor az 1430-as évek második felében, Zegotha borsovai főesperes halála (1435)⁶ után a kispréposti jövedelmekhez csatolták a borsovai főesperességből származó bevételeket,⁷ így a javadalmat az 1437-ben⁸ elnyerő Stubner Miklós már együtt viselte mindkét javadalmat. A két méltóság olyannyira összeolvadt, hogy hasonlóan a másik két egri kisprépost–főespereshez, itt is – egyetlen kivétellel⁹ – mindig a kisprépostság címe szerepelt a káptalani méltóságsorokban. Bacskai Miklósnak mintegy három évtizeden keresztül tartó prépostságával azonban

van egy apró probléma. Ám mielőtt erről bővebben szólnék, lássuk, mit tudunk róla.

Bacskai Miklós személye jól ismert a szakirodalmi munkákban,¹⁰ aminek elsődleges oka az, hogy mind Mátyás, mind pedig II. Ulászló uralkodása idején királyi követként működött: 1488-ban, 1494–1495-ben Rómában, 1498–1499-ben Lengyelországban, míg 1501–1502-ben Franciaországban járt. Míg az első útja még afféle, a követi „tudományok” tanulásának céljára szolgálhatott,¹¹ addig a későbbi útjai már a Jagelló-kori diplomácia egyik kiemelkedő tagjaként mutatják személyét. Az egyik ügy, amelyben képviselte királyát, a korszakban a lehető legfontosabb volt: a királyi dinasztia fennmaradását szolgálta. Érthetőbben fogalmazva, Bacskai Miklós először azért járt Rómába, hogy elérje a pápánál a II. Ulászló király által Brandenburgi Borbálával, majd Mátyás özvegyével, Beatrixszal kötött korábbi házasságainak felbontását. Mint ismert, a pápa a Velencei Köztársaság hathatós támogatása, Miksa német király ellenzése dacára 1500 áprilisában semmissé nyilvánította a magyar uralkodó korábbi házasságait és így megnyitotta az utat az új feleség megtalálásához.¹² A francia uralkodóval 1501–1502-ben a házasságkötés ügyében folyó tárgyalásokban, majd az új feleség Magyarországra hozatalában Telegdi István mellett Bacskai Miklós vállalt tevékeny részt.¹³

Bacskai Miklós sikeres szolgálatának természetesen meglett a jutalma: 1488-ban, amikor először járt a Városban, még mint ungi főesperes tette azt,¹⁴ második alkalommal már mislyei prépostként¹⁵ (megtartva főesperességét) tette meg

* A szerző a Magyar Tudományos Akadémia–Hadtörténelmi Intézet és Múzeum–Szegedi Tudományegyetem–Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Magyar Mediavisztikai Kutatócsoportjának tudományos főmunkatársa. A tanulmány elkészítését az OTKA K 100749. számú pályázata is támogatta.

¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban DL) 38749.

² MNL OL Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 210110.

³ DF 271164.

⁴ Vö. DF 209946.

⁵ Lukács Pál: A XV. századi pápák oklevelei. I–II. Bp., 1931–1938. (Olaszországi Magyar Oklevéltár I–II. Közrebocsátja a Római Magyar Történelmi Intézet.) I. 1333. sz. (1430. jan. 2.), lásd még *Annatae e regno Hungariae provenientes in Archivio Secreto Vaticano 1421–1536.* –A magyarországi egyházmegyék javadalmainak annatai. (Edidit Iosephus Körmeny. Editionem redigerunt et indices composuerunt Kinga Körmeny et Béla Holl.) Bp., 1990. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 21.) 78. sz. (1430. márc. 13.)

⁶ Utolsó adat méltóságviselésére 1435. nov. 13-ról ismert (DL 61022.).

⁷ Vö. *Böhm János: A Szent István királyról és Szent Péterről nevezett egervári prépostságok.* Eger, 1899. 59–64. A szerző a 16. és 17. századi adatok alapján jutott ugyanerre a következtetésre.

⁸ DL 13087. (1437. szept. 20.)

⁹ Vö. a káptalan 1443. máj. 22-i oklevelével (DL 13725.).

¹⁰ Lásd erre összefoglalóan *Fógel József: II. Ulászló udvartartása (1490–1516).* Bp., 1913. 120.; *Köblös József: Az egyházi közép-préteg Mátyás és a Jagellók korában.* (A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával.) Bp., 1994. (Társadalom- és Művelődéstörténelmi Tanulmányok 12.) 327–328.

¹¹ *Fraknói Vilmos: Mátyás király diplomatái.* XIII. Bacskai Miklós. *Századok.* 33 (1899) 7–8.

¹² *Kosáry Domokos: Magyar külpolitika Mohács előtt.* Bp., 1978. (Gyorsuló idő) 85.

¹³ *Györkös Attila: II. Ulászló házassága és a francia diplomácia.* *Acta Academiae Agriensis Nova series, Sectio Historiae,* 39 (2012) 99.

¹⁴ Az ungi főesperességet 1484. ápr. 22. (DF 236245.) – 1496. szept. 12. (DF 248024.) között viselte.

¹⁵ A mislyei prépostság élén 1494. máj. 15. *Cameralia documenta pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae (1297–1536) I–II.* (Feltárta, szerkesztette és közreadja †Lukács József, Tusor Péter, Fedeles Tamás. Szerkesztőtárs: Nemes Gábor.) Bp.–Róma, 2014. (Collectanea Vaticana Hunga-

az utat. Ez alkalommal, ha már ügyis Rómában tartózkodott, megpróbált kijárni magának egy újabb javadalmat, de törekvése nem járt sikerrel.¹⁶ Sokáig azonban nem kellett e felett bánkódnia, mivel 1497 folyamán, minden bizonnyal Bakóc Tamás egri püspöktől, elnyerte az egervári Szent Péter-egyház prépostságát és ezzel az új javadalmával felvértezve indult Ulászló király követeként a lengyel uralkodóhoz, Alberthez.¹⁷ Hazaérkezése után 1499 végén, 1500 legelején ismét jelentős előrelépés történt Bacskai életében: Szatmári György veszprémi püspöki kinevezésével¹⁸ megkapta az addig általa viselt óbudai prépostságot.¹⁹ Még szinte el sem foglalta új méltóságát, amikor II. Ulászló király 1500. február 24-én Losonci Zsigmond addigi zágrábi prépostot nevezte ki az óbudai egyház élére.²⁰ A kinevezés oka meglehetősen prózai volt: Bacskai Miklóst időközben a király szerémi püspöké tette, noha a püspökséget ténylegesen csak valamikor március legvégén tudta elfoglalni: a korábbi püspök, Csáki Miklós ugyanis 1500. március 25-én még e címet viselte,²¹ április 2-án azonban már mint szerémi püspök írnak róla.²² Mindenesetre az árulkodó, hogy Losonci Zsigmond préposti kinevező levelét Bakóc Tamás esztergomi érsek, mint a prépostság kegyura, csak 1500. június 11-én írta át és erősítette meg.²³

Bacskai Miklós a szerémi székéből rövidesen a nyitrai püspökség élére került,²⁴ amelyet két éven át viselt,²⁵ de időközben, majdnem egy éven keresztül egyúttal választott erdélyi püspök is volt.²⁶ A püspökséget azonban ténylegesen csak 1503 tavaszán vette át: a jövedelmek lefoglalására, azaz az átadás-átvétel lebonyolítására Zilahi László erdélyi kanonokot és Szencsei Ferencet küldte.²⁷ Az erdélyi püspökség élén haláláig maradt: 1504. október 5-én hosszas betegeskedés után hunyt el, amint azt a Velence történetét megírni szándékozó Marino Sanuto kivonatából tudható: e szerint Leonardo di Massaro jelentette Budáról az előbb említett napon, hogy a király nagyjából túljutott a megbetegedésén, az erdélyi püspök viszont a szokásos (értsd: kólika okozta) fájdalma közepette

riae. Classis I, vol. 9–10.) I. 288. sz. – 1496. IX. 27. Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára. I–IV. Közrebocsátja a római magyar történeti intézet. Bp., 1896–1908. [a továbbiakban: Mon. Vespr.] IV. 70.

¹⁶ A veszprémi Művelődési Társaság társaskáptalan prépostságát szerette volna megkapni (vö. Mon. Vespr. 27., 70.).

¹⁷ Először 1498. január 16-án mutatható ki (DL 38749., kiadását lásd *Iványi Béla*: Adalékok nemzetközi érintkezéseink történetéhez. *Történelmi Tár*, 7 [1906.] 167.).

¹⁸ 1499. dec. 23-án már püspökként szerepel Szapolyai István nádor végrendeletében (A Szapolyai család oklevéltára I. Levelek és oklevelek [1458–1526]. (Közreadja Neumann Tibor.) Bp., 2012. [Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak] 257.).

¹⁹ Vö. Giulio Cesare Cantelmo Egerben, 1500. febr. 3-án kelt levelével (Archivio di Stato Modena, Ambasciatori b.3/23,1 [lásd www.vestigia.hu, Infocus 1457. sz.]).

²⁰ *Köblös J.*: i. m. 303/65. sz. és 327/130. sz.

²¹ DL 98266.

²² *Fógel J.*: i. m. 107.

²³ DF 260851.

²⁴ A szerémi püspökségére az utolsó adat 1500. nov. 26-ról (Cameraia I. 311. sz.), a nyitraira az első 1501. márc. 12-ről (DL 62959.) van.

²⁵ Az utolsó adat rá 1503. márc. 15-ről (DF 246322.) van.

²⁶ Az első adat erre 1502. okt. 29-ről (DF 236675.) van.

²⁷ 1503. ápr. 10. (DF 277675.)

meghalt és helyére Thurzó Zsigmond lesz kinevezve.²⁸ S valóban, Thurzó egy 1504. október 14-i királyi oklevél relációs jegyzetében már választott erdélyi püspökként szerepelt.²⁹

Mindezek után térjünk vissza Egerbe! Bacskai Miklós mislyei és óbudai prépostsága idején még elvben viselhette – és valószínűleg viselte is – még az egri kisprépostságot, a szerémi püspökség elnyerése után azonban erre már biztosan nem volt módja. (Arra, mint azt Szatmári György esete mutatja, külön királyi és rendi engedélyre volt szükség.³⁰) Ennek ellenére az egri kispréposti székben továbbra, sőt Bacskai Miklós erdélyi püspök előbb említett halála után is egy bizonyos Bacskai Miklós nevű személyt találunk.³¹ Feltételezhetnénk persze, s erre némi alapunk is lenne,³² azt, hogy valóban nem halt meg Miklós, hanem valamilyen oknál fogva elhagyta püspökségét és visszatért Egerbe. E feltételezés ellenében azonban, amellet, hogy mint láttuk, nincsen megszakítás az egri kispréposti méltóságviselésben, másik, eddig fel nem használt forrást is felhasználhatunk: 1500. május 2-án, amikor tehát Bacskai Miklós már biztosan a szerémi püspöki címet viselte, feltűnt Rómában egy nemes szülőktől származó, a 18. életében járó és a ferrarai egyetemen tanuló Bacskai Miklós nevű egri egyházmegyei klerikus és kérvényezett, hogy bármiféle általa elfoglalandó egyházi javadalmat szabadon megtarthasson, és egyúttal a nagyobb papi rendeket se kelljen felvennie.³³ Az idézett kérvény alapján az biztos, hogy legalább két Bacskai Miklós nevű személlyel számolhatunk az 1500-as évek fordulóján. Szerencsénkre az 1500-as években szereplő Miklósnak egy alkalommal megnevezték apját is: 1507-ben ugyanis Szabolcs megye hatósága előtt bizonyos birtokok ügyében bepanaszolták a prépostot és ekkor említi, hogy ő Bacskai Menyhért fia.³⁴ Habár az információ, mint

²⁸ Diarii di Marino Sanuto. Tomo VI pubblicato per cura di G. Berchet. Venezia, a spese degli editori, 1881. 81.

²⁹ DL 59940.

³⁰ 1500. 31. tc. Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár, I. 1000–1526. évi törvénycikk. (Fordították és jegyzetekkel ellátták Nagy Gyula, Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen, magyarázatokkal és utalásokkal ellátta Márkus Dezső.) Bp., 1899.

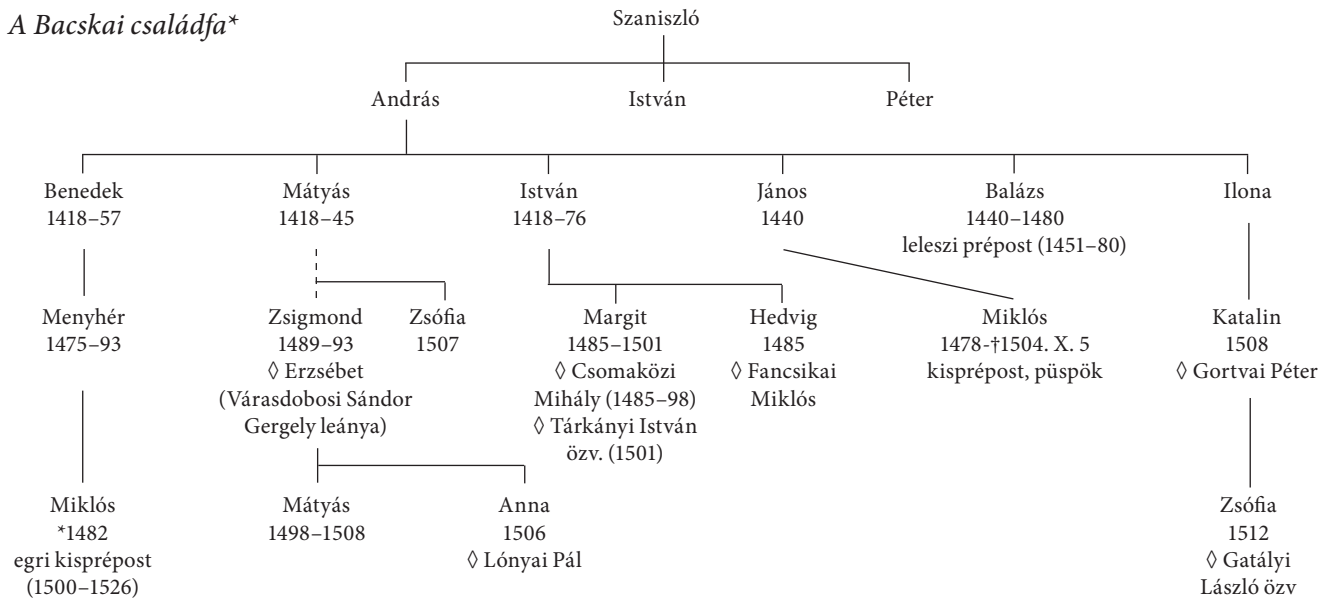
³¹ Az első adat 1500. aug. 11-ről (DF 263201.) ismert, ettől kezdve évtizedeken keresztül adatolható prépostsága: 1502. aug. 14. (DL 84014.), 1502. aug. 20. (DL 84016.), 1503. jan. 24. (DF 210110.), 1508. aug. 11. (DL 97604.), 1512. jún. 3. (DL 97637.), 1513. febr. 25. (DL 97641.), 1525. márc. 31. (DL 97714.), 1525. máj. 1. (DL 97714.), 1526. aug. 19. (DF 271164.).

³² Egy 1504. márc. 1-jei (DL 105884.) II. Ulászló király nevében kelt oklevél szerint az uralkodó a Bacskai Miklós erdélyi püspök halálával a kezére szállt pesti házat Dési Imre asztalnokmester feleségének, Anna királyné udvarhölgyének, *Benkara* Johannának adományozta. Az oklevéllel azonban amellet, hogy Bacskai Miklós még biztosan élt, más probléma is van: Imre ekkor még nem volt méltóságviselő báró, mindezek alapján az oklevelet hibás dátumúnak (az 1505-ös keltezés már megfelelő lenne) vagy hamisnak kell minősíteni.

³³ „de nobili genere ex utroque parentum procreatus est in decimo octavo aetatis anno (...) in universitate studii generalis Ferrariensis studens, ut quodcunque beneficium ecclesiasticum obtinendum libere retinere valeat, nec ad sacros ordines promovendi teneatur” – *Veress Endre*: Olasz egyetemen járt magyarországi tanulók anykönyve és iratai. 1221–1864. Bp., 1941. (Monumenta Hungariae Italica. Olaszországi Magyar Emlékek III.) 382. (ASV Suppl. vol. 1095, fol. 171.)

³⁴ *C. Tóth Norbert*: Szabolcs megye hatóságának oklevelei II. (1387–1526) Bp.–Nyíregyháza, 2003. (A nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai 53.) 757. sz. (1507. jan. 4.)

A Bacskai családja*

* Vö. Engel: Genealógia, Gütkeled nem 5. Sárvármonostori ág 8. tábla: Bacskai (Anarcsi, Tegzes). 1440: Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonekeő. A zichi és vásonekeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára, IX. (Szerk. Kammerer Ernő.) Bp., 1899. 7.; 1451: DF 234322.; 1475: DL 97366.; 1476: DL 97377.; 1478: DL 97399.; 1480: DL 56094.; 1482: Veress E.: i. m. 382. (az első biztos adat 1498-ból ismert [DF 224582.]); 1485: DF 234544.; 1489: Herpay Gábor: Debrecen szab. kir. város levéltára diplomagyűjteményének regesztái. Debrecen, 1916. 225. sz.; 1493: DL 97505.; 1498: DF 224582.; Herpay G.: i. m. 242., 245. sz.; 1500: DF 263201.; 1501: DL 97559.; 1506: Herpay G.: i. m. 282. sz. 1507: Herpay G.: i. m. 283. sz.; 1508: DL 97599., 97604.; 1512: DL 97637.; 1526: DF 271164.

a későbbiekben látni fogjuk, „aranyat ér”, de így önmagában még meglehetősen kevés. Az eddig ismert, Engel Pál által összeállított Bacskai családfán csak az 1450-es évekig szerepelnek a családtagok, Menyhért névvel pedig egyáltalán nem találkozunk rajta.³⁵ Mindezek nyomán nem maradt más lehetőségem minthogy az okleveles források³⁶ alapján összeállítani a családfát és a két Miklóst elhelyezni azon. (Lásd a családfát!) Adataink alapján egyfelől biztosan állíthatom, hogy az ifjabb Miklósnak nagyapja, azaz apjának, Menyhértnek az apja az 1457-ben ungi alispánságot viselt³⁷ Benedek volt. Másfelől – némi bizonytalansággal³⁸ – kijelenthetőnek látszik, hogy az idősebb Miklós apját Jánosnak hívták,³⁹ aki az előbb emlegetett ungi alispán testvére volt.

Az 1504-ben meghalt idősebb Miklós és az 1500-ban ferrarai egyetemista ifjabb Miklós között tehát másodfokú

unokatestvéri rokonság volt, s minden bizonnyal idősebb Miklós küldte az egyetemre és fizette tanulmányait az ifjabb Miklósnak, aki nagybátyja püspöki kinevezése után elfoglalhatta annak egri kispriposti méltóságát és a továbbiakban annak jövedelméből finanszírozhatta ott tartózkodását és tanulását (egyetemi fokozatszerzéséről nem tudunk). Amíg az ifjabb Miklóst másod-unokatestvére irányíthatta egyházi pályára, addig az idősebb Miklóst nagybátyja, Bacskai Balázs leleszi prépost (1451–1479)⁴⁰ segíthette az egri székeskáptalanba. A későbbi pályáját Bakóc Tamás egri püspök, majd esztergomi érsek egyengethette mind Mátyás (ennek révén kerülhetett 1488-ban Sánkfalvi Antal nyitrai püspök mellé követtársnak), mind pedig II. Ulászló király udvarában. Bacskai idősebb Miklós töretlen karrierjének azonban maga is egyik „kovácsa” volt, mivel – legalábbis Ludovicus Florinis egri püspöki kormányzó 1499. július 7-i levele szerint – nemcsak az érseknek, hanem a királynak és Hippolit egri püspöknek is elnyerte a bizalmát.⁴¹

³⁵ Engel Pál: Középkori magyar genealógia. In: Magyar középkori adattár. Arcanum Digitéka, CD-ROM. Bp., 2001. Gütkeled nem 5. Sárvármonostori ág 8. tábla: Bacskai (Anarcsi, Tegzes).

³⁶ Németh Péter kedves közlése szerint (amelyért ezúton is illesse köszönet) a Bacskai család levéltára vagy annak egy része a Vay család berkeszi levéltárába került; e nyomon elindulva sikerült igazolni feltételezését és megtalálni a továbbiakban idézendő, a Bacskaiakra vonatkozó okleveleket.

³⁷ Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Bp., 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) I. 221.

³⁸ A bizonytalanságot az okozza, hogy amikor Miklós már egyházi javadalmakat viselt, az oklevelekben egyetlen egyszer sem nevezték meg apját.

³⁹ Vö. DL 97399. (1478. dec. 21., ebben szerepel Bacskai néhai János fia, Miklós és néhai István), DF 224582. (1498. nov. 4., ebben szerepel Bacskai Miklós egri kispripost, Bacskai Menyhért fia, Miklós és Zsigmond fia, Mátyás), DL 97566. (1503. jún. 9., ebben szerepel Miklós erdélyi püspök fraterre, néhai Menyhért).

⁴⁰ 1451. nov. 14-én választották meg préposttá (Kumorovitz Bernát: A leleszi prépostság tagjai és hiteleshelyi személyzete 1569-ig. In: Emlékkönyv Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára [1134–1934]. Fejezetek a magyar premontrieiek nyolcszáz éves multjából. Gödöllő, 1934. 28. [= DF 234322.]), de a leleszi konvent okleveleiben az első adatot prépostságára 1452. jan. 8-ról (DF 222465.), az utolsót 1480. febr. 8-ról (DL 56094.) ismerjük.

⁴¹ „Nicolò Boschay dimostra essere affitronato servitore di v(ostra) s(ignoria) reverendissima et ha bono credito Re e con lo archiepiscopo” – Archivio di Stato Modena, Ambasciatori b.3/21,5 (lásd www.vestigia.hu, Infocus 1451. sz.).

BERTÉNYI IVÁN

Járhattak-e hajók magyar lobogó alatt 1792 nyarán a dél-francia tengerparton?

Jean-Gabriel Gigot (1910–1997) emlékének

Már II. József császár uralma végén, az 1790. évi Habsburg-németalföldi felkelés kitörésétől megromlott a viszony Franciaország és a Habsburgok között. A francia forradalom minden szomszédos népet felhívott szabadsága kivívására.¹ II. Lipót császár 1791 decemberében még enyhíteni próbált a feszültségen, amikor bejelentette, hogy a trieri választófejedelmet felkérte a francia emigráns csoportosulások felszámolására, s a választófejedelem engedelmesskedett.² Amikor azonban II. Lipót 1792. február 17-én jegyzéket intézett a francia államhoz, majd utóda március 18-án megújította a porosz szövetséget, ezek a lépések már egyértelműen provokációnak tűntek a forradalmárok szemében. Egyértelművé vált, hogy ha francia támadás érne a rajnai fejedelemségeket, Ausztria segítséget nyújt nekik. II. Lipót császár 1792. március 1-jén bekövetkezett váratlan halálát követően a 24 éves II. (magyar királyként I.) Ferenc lépett trónra. Az új uralkodó elhatározta, hogy fegyveresen száll szembe a forradalmi Franciaországgal, ám Kaunitz tanácsára egyelőre megelégedett a francia részről érkezett diplomáciai jegyzékek durva visszautasításával, mert megtámadott fél akart lenni, hogy a háború révén remélt hódításait megtarthassa. 1792 tavaszán a forrásban lévő francia belpolitikai élet is egyre inkább a háború felé fordult. A békepárti Delessart külügyminisztert megvádolták, hogy az Ausztriával folytatott tárgyalások során egy szabad nép nagyságához méltatlan, gyáva és gyöngye magatartást tanúsított, s a Legfelsőbb Törvényszék elé állították. Utóda a külügyi tárca élén a háborúpárti Dumouriez lett, ezzel egyidejűleg a girondisták és elvbarátaik kapták a legfontosabb további miniszteri tárcákat.³ Franciaország ultimátumban követelte a porosz–osztrák szövetség felbontását, Ferenc azonban minden engedménytől elzárkózott. Nem is válaszolt a márciusi francia ultimátumra. XVI. Lajos francia király ezek után 1792. április 20-án megjelent a nemzetgyűlésben és a girondisták nyomására bejelentette

a hadüzenetet Csehország és Magyarország királya ellen.⁴ Április 30-án megtörtént az első összecsapás az osztrákok csapataival (azaz ténylegesen megkezdődött a háború), majd június 11-én Habsburg Károly főherceg La Grisnelle mellett győzelmet arat a francia seregek felett.

A háború kuriózuma, hogy az a franciák álláspontja szerint „Csehország és Magyarország királya” ellen folyt, miközben Ferencet csak 1792. június 6-án koronázták Budán magyar, és augusztus 9-én Prágában cseh királlyá⁵ (persze Ferenc az uralkodói jogokat már koronázása előtt is gyakorolta). A „cseh és magyar király ellen” folyó háborúra utaló, a korabeli franciaországi közbeszédben gyakran alkalmazott kifejezés azt a célt szolgálta, hogy a német területeket (vagyis a Német Nemzet Szent Római Birodalmához tartozó államokat) távol tartsák a háborútól. 1792 júniusában volt is logika e formula alkalmazásában. II. Ferencet (a Majna melletti Frankfurtban) csak 1792. július 5-én választották és július 14-én koronázták német-római császárrá.⁶

1792. június 15-én és 16-án a francia kormány alaposan átalakult. Jean de Lacoste — aki március 15. óta töltötte be a tengerészeti miniszter hivatalát — ennek ellenére július 10-ig megtartotta tárcáját, a Belügyminisztérium élén viszont már júniusban személycserére került sor: az új belügyminiszter a Jura megye (*département*) direktóriumának elnökeként és Dole polgármestereként is ismert Antoine-Marie-René de Terrier de Moncel lett (aki egyébként 1792. augusztus 10. után emigrált). Június 16-án az a hír terjedt el, hogy az új miniszterek beszűntetik az ellenségeskedést, pár nap múlva pedig már azt is tudni vélték egyesek, hogy a közelgő július 14-i ünnepet kihasználva a király felveti: kapjanak amnesztiát a forradalom miatt külföldre emigráltak.⁷

A háború tehát meglehetősen hosszú nemzetközi feszültség után robbant ki, s az április 20-i hadüzenet után is már több mint másfél hónap telt el, amikor Lacoste tengerészeti

¹ Albert Sorel: *L'Europe et la révolution française*. Vol. II. Paris, 1887. 66., 108.

² Albert Mathiez: *A francia forradalom*. Bp., 1957. 158.

³ Mathiez, A.: i. m. 158–160.

⁴ Albert Soboul: *A francia forradalom 1789–1799*. Bp., 1999. 158., *Kosáry Domokos: Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*. Bp., 1990. (Magyarok Európában III.) 178.

⁵ Walter Kleindel: *Österreichische Daten zur Geschichte und Kultur*. Wien, 1978. 203–204.

⁶ Soboul, A.: i. m. 158., *François Furet – Denis Richet: La révolution française*. Paris, 1973. 150.

⁷ Mathiez, A.: i. m. 158., 165–166.

miniszter 1792. június 8-án átiratot intézett Terrier belügyminiszterhez, és Magyarország királyának hasonló intézkedésére hivatkozva azt indítványozta, hogy a francia hatóságok (miután néhány osztrák hajót feltartóztattak) biztosítsák a magyar lobogót viselő kereskedelmi hajók számára a szabad hajózást. Terrier belügyminiszter — megküldve kollégája levelének másolatát — 1792. június 23-i kelettel (tehát több mint két hónappal a hadüzenet után) utasította a dél-franciaországi Hérault megye hatóságait, hogy tengeri partszakaszuk mentén biztosítsanak szabad hajózást a magyar király alattvalóinak. Mérlegelve azt, hogy mennyi időre lehetett szükség, míg a levél Párizsból megérkezett a Földközi-tenger partjára, úgy látszik, az Hérault megyei francia szervek az utasítás kézhez vétele után haladéktalanul intézkedtek, s július elejétől már ügyeltek arra, hogy a Magyarország királyának alattvalóihoz tartozó hajókat ne háborgassák a megyéjükhez tartozó partszakaszon.⁸

A végrehajtásra kijelölt helyi vezetők közül Cairol (Cayrol) személyét sikerült azonosítani. Ő előbb Béziers-ben volt városi tisztségviselő (*officier municipal de Béziers*), majd 1793–1795 közt ugyanott különböző városi és körzeti vezető pozíciókat betöltve 1797-ig szerepelt a helyi hatalmi elitben.⁹ A miniszterek levelének értelmezése érdekében most röviden ki kell térnünk az államilag engedélyezett kalózkodás egyik korabeli szabályára. 1856-ig szokás volt, hogy háború esetén az egyes államok magánhajóknak meghatalmazást adtak arra, hogy az ellenség kereskedelmi hajóit a nyílt tengeren megtámadhassák, s kirabolhassák, illetve elfoghassák. Az erről szóló kalózlevél birtokában ez nem számított bűncselekménynek.¹⁰ A korabeli jog ugyanakkor védelmet biztosított bizonyos kereskedelmi hajóknak, s ezeket csak túszként lehetett letartóztatni, vagy megtorlásként zár alá venni. Az adott kereskedelmi hajók kiindulási kikötője és úti célja közötti távolságnak megfelelően volt szokás megállapítani azt az időtartamot, ameddig a kalózkodással szemben ez a védelem tartott.¹¹

Bár nem ismerünk adatokat arra vonatkozóan, hogy a környék legnagyobb forgalmú kikötőjében, Sète-ben, vagy más dél-franciaországi kikötőkben jártak-e a magyar hajók 1792-ben,¹² de a közelükben mindenképpen megfordultak. A francia háború kitörése után Spanyolországba és az olasz területekre is szállítottak gabonát a magyarországi Fiuméből. Az ottani Bienfeld, Candellari és Scarpa cégek ekkoriban

gazdagodtak meg (bár spanyolországi és itáliai érdekeltségeik mellett jelentős forgalmat bonyolítottak le Törökországgal is). A kutatás nehézségeit csak fokozza, hogy II. József uralma alatt egymás után öt hajókereskedelmi társaság is alakult, és ezek Triesztből és Fiuméből egyaránt indítottak hajókat itáliai, spanyolországi és amerikai úti céllal.¹³

Mivel a Földközi-tenger déli partjain honos tuniszi kalózkorszakunkban komoly veszélyt jelentettek a kereskedelemre, ezért a Gibraltár irányában haladó hajók inkább az északi part közelében hajóztak. A francia tengerészeti miniszternek az osztrák hajók feltartóztatására vonatkozó közlését ennek figyelembevételével (is) leginkább úgy értelmezhetjük, hogy azok vagy triesztiek voltak, vagy legalábbis (ha Fiuméből szállítottak is) osztrák lobogó alatt hajóztak. Persze 1788-ban a magyar tengerparton megforduló 4.804 hajónak csak kisebb része volt hosszabb tengeri utakra alkalmas. Legtöbbjük úti célja csak a közeli Trieszt volt.¹⁴ Az 1792. április 20-i francia hadüzenet Csehország és Magyarország királyának szólt, de ezt követően természetesen az egész Habsburg-birodalom seregei ellen folytak a hadműveletek. Minthogy Csehország köztudottan nem volt határos tengerrel, elképzelhető, hogy ezért említik a levelezésben csak Magyarország királyának alattvalóit. Megjegyzendő ezzel kapcsolatban: Ferenc június 6-i magyar királlyá koronázásának a híre két nap alatt még aligha érkezhett meg Párizsba. Persze a kitűzött dátum már jó előre ismert lehetett ott is, csakúgy mint a cseh koronázás két hónappal későbbre kitűzött időpontja. De miért hagyják ki a kedvezményezettek közül a továbbiakban az osztrák hajókat, amelyeket Lacoste levele szerint ekkoriban többször is feltartóztattak a francia hatóságok?

Magyarország királyának hasonló tartalmú proklamációja önmagában aligha indok, hiszen Ferenc király elődje halálával egyben az osztrák területek uralkodója is lett. Nyilvánvaló tehát, hogy azért említik külön kedvezményezettként a magyar király alattvalóinak hajóit, mert a francia hatóságok megkülönböztették az osztrák hajókat a magyaroktól. Ezek szerint nem azért engedélyezték a magyar hajók számára a szabad forgalmat a francia partok mentén, mert június közepétől az európai harctéren szüneteltek az ellenségeskedések a Habsburgok és a franciák között. Ebben a kedvezményben a Habsburg-birodalomból érkezett kereskedelmi hajók közül csakis a magyarok részesültek — és persze gyakorlatilag a magyar koronához tartozó horvátok és dalmátok, az osztrák területekről érkezett hajók viszont nem. Amikor Mária Terézia 1778. április 10-i oklevelével megalapította Szeverin vármegyét, az erről szóló okmányban leírja és lefestve is elénk tárja a vármegye címerét, amelyben többek közt egy „tengeri kereskedelmi hajó látszik, fehér, zöld és vörös, magyar színűre festett vitorlákkal, a hajó bal szélére tűzött kis vörös lobogóval, amely a keresztet és a négy magyar folyót mutatja”.¹⁵ Ez

⁸ Archives départementales de l'Hérault (Montpellier) [a továbbiakban: ADH], serie L. (Période révolutionnaire) 2149 — a levelek szövegét ld. a függelékben.

⁹ Antonin Soucaille: Béziers pendant la Révolution 1789–1800. Béziers, 1894. 181., 234., 252., 268., 282–283., 292., 297.

¹⁰ Csaroda János: A tengeri zsákmányjog elvei a háborúban, tekintettel a semleges hajózásra és kapcsolatban a kalózkodás kérdésével történeti és elméleti szempontból. Budapest, 1882.; Kiss István: Európai nemzetközi jog. Eger, 1876. 257.

¹¹ Hasonlóképpen a békekötésről sem tudhattak a hadviselő államok hajószai, ezért a békekötés után is sor kerülhetett háborús jogcímen egyes hajók lefoglalására vagy kifosztására.

¹² Sète kikötőjének monográfiusa nem tud ott megforduló magyar hajókról: Louis Dermigny: Naissance et croissance d'un port Sète de 1666 à 1880. Montpellier, 1955. 62–81.

¹³ Hanns Schlitter: Die Beziehungen Österreichs zu Amerika. I. köt. Innsbruck, 1885. 42., 59.

¹⁴ Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában. III. köt. Bp., 1888. 252.

¹⁵ *commercialis maritima navis, expansis velis, albo, viridi et rubro coloribus Ungaricis tinctis, extremitati navis sinistrae infixio minuto vexillo rubeo, cruce et quaternos fluvios Hungaricos referente* – Magyar Nemzeti Levél-

a lobogó különbözik attól, amelyet 1786. március 20-án II. József elfogadott és amely alatt az 1860-as évek végéig az osztrák hajók járták a tengereket.¹⁶

Amennyiben következtetéseink helyesek, és az 1792. júniusi francia intézkedések kedvezményezettjei valóban kizárólag a magyar hajók voltak, akkor a magyar hajók számára a dél-francia kikötők közelében biztosított szabad forgalom biztosítása beleillik azoknak a francia intézkedéseknek a sorába, amelyek a magyarok és vezetőik megnyerését célozták az osztrákokkal szemben kilenc évtizeddel korábban Rákóczinak nyújtott támogatás egyfajta kései folytatásaként.¹⁷ Közvetlen előzményként Párizsban jól tudhattak azokról a tervekről, amelyeket a II. Józseffel elégedetlen magyarok néhány évvel a francia háború előtt szóttek arról, hogy Károly Ágost szász-weimari herceget hívják meg a magyar trónra, illetve hogy szövetségre lépnek a poroszokkal.¹⁸

A távoli Párizsból aligha lehetett biztosan megítélni, hogy a franciaországi helyzet radikalizálódásának hatására 1792. április 20. után a magyar nemesi politika irányt váltott: kialakult az összhang Ferenc király és a magyar rendek között.¹⁹ A francia diplomácia ennek ellenére továbbra is megpróbálta mozgásba hozni a magyar elégedetleneket (és ezzel egyidejűleg a törököket háborúba vinni Ausztria ellen).²⁰ Nem sokkal Martinovics Ignác és társai 1795. május 20-i kivégzését követően, 1796-ban Párizsban azt vizsgálták, hogy milyen hatással lenne az európai hatalmi helyzetre az osztrákok hátában kirobbanó esetleges magyar, illetve lengyel felkelés.²¹ 1797-ben a Fiumét megszálló francia csapatok igen barátságosan viselkedtek a helyi lakossággal, és rövid ott tartózkodásuk alatt semmi alkalmatlanságot sem okoztak, miközben Triesztben komoly hadisarcot vetettek ki.²² Végül Napóleon Schönbrunnban 1809-ben kiadott kiáltványa már nyíltan Rákos mezejére hívta és az osztrák császárral való szembeállásra szólította fel a magyarokat.²³ Mindezek a magyaroknak a Habsburgokkal való szembeállítására irányuló francia

tár Országos Levéltára (Bp.), A 57 (Magyar Kancelláriai Levéltár) Libri regii N 51. 47–49. [ábra: 47.; a címer ábráját közli Csáky Imre: A magyar királyság vármegyéinek címerei a XVIII–XIX. században. Bp., 1995. 150.; Bertényi Iván: Nemzeti színeink és magyar címert ábrázoló lobogó Mária Terézia királynő Szeverin vármegyéjét megalapító 1778. évi oklevelében. *Turul*, 85 (2012) 101–104.]

¹⁶ Az osztrák hajók lobogója: Cs. *Kottra Györgyi*: Magyar zászlók a honfoglalástól napjainkig. Bp., 2011. 86.

¹⁷ Magyarország történetének francia szempontú általános áttekintése: *Jean Bérenger*: La Hongrie des Habsburg 1526 à 1790. Rennes, 2010.; *Charles Kecskeméti*: La Hongrie des Habsbourg. Vol. II. Rennes, 2011.

¹⁸ *Marczali Henrik*: Az 1790–91. évi országgyűlés. I. köt. Bp., 1907. 243.

¹⁹ *Marczali Henrik*: Magyarország története a XVIII. században. Bp., é.n. [1898] 551–552.

²⁰ *Kosáry Domokos*: Napóleon és Magyarország. *Századok*, 105 (1971) 546–547.

²¹ *Vadász Sándor*: Francia tervezet magyar-lengyel felkelésre 1796-ból. *Századok*, 104 (1970) 70–74.

²² *Fest Aladár*: Fiume az első napoleoni háború idejében. *A Tenger*, (1912)175.

²³ „Az ausztriai császár, nem pedig a magyar király üzent Nékem hadat. Hazai constitutiótok szerént nem is cselekedhetne volna ő ezt a Ti meg egyezések nélkül” – Batsányi János összes művei. II/1. S. a. r. Keresztury Dezső–Tarnai Andor. Bp., 1960. 411–412.; Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény. Szerk. Pajkossy Gábor. Bp., 2003. 95.

kísérletek²⁴ végül eredménytelenek maradtak: a nyílt napoleoni felhívást követően a magyar nemesek nem a Habsburgokkal szembeállni gyűltek össze Rákos mezején, hanem (mint ismeretes) a franciák elleni győri táborba vonultak. Mindazonáltal teljes joggal valószínűsíthető, hogy a kizárólag magyar hajóknak nyújtott francia kedvezés a magyar nemeseknek Ferenc királlyal való szembeállítását kívánhatta szolgálni.

Dokumentumok

A szerző köszönetet mond Fodor Istvánnak és Jean-Gabriel Gigotnak a kutatásban nyújtott segítségért.

1.

Párizs, 1792. június 8. — Jean de Lacoste tengerészeti miniszter Antoine-Marie-René de Terrier de Moncel belügyminiszterhez intézett levelének a magyar király francia tengerparton közlekedő kereskedelmi hajóinak védelméről (másolat)

ADH, serie L. (Période révolutionnaire) 2149., számozatlan

Copie de la lettre écrite le 8 juin 1792 par M. le Ministre de la marine à M. le Ministre de l'intérieur

Il est évident, Monsieur, que la Proclamation du Roi de Hongrie publiée en dernier lieu pour interdire à ses sujets tout armement en Course, nous met dans le cas de laisser toute liberté à la navigation des navires du Commerce portant le Pavillon de cette Puissance; mais comme il peut arriver, et nous en avons déjà eu plusieurs exemples, que quelques bâtiments autrichiens soient arrêtés dans les Ports français, où les intérêts de leurs armatures les auroient conduits, vous jugerez sans doute, devoir prescrire aux Corps administratifs dont les départements s'étendent sur les côtes, de n'inquiéter en aucune manière les navires appartenant aux sujets du Roi de Hongrie, que des raisons de commerce attireraient dans leurs Ports respectifs. Je vous serai très obligé de vouloir bien m'informer des mesures que vous aurez cru devoir prendre, d'après les observations que j'ai l'honneur de mettre sous vos yeux.

A Tengerészeti Miniszter Úr Belügyminiszter Úrhoz 1792. június 8-án írt levelének másolata

Nyilvánvaló, Uram, hogy Magyarország Királyának a legutóbb közölt kiáltványa, amely megtilt alattvalóinak mindenféle kalózkodást, olyan helyzetet teremt számunkra, hogy engedélyezzünk teljes hajózási szabadságot azoknak a kereskedelmi hajóknak, amelyek ezen hatalom lobogóját viselik. Minthogy azonban előfordulhat, és erre már több esetben volt példa, hogy néhány osztrák hajót feltartóztatnak a francia kikötőkben, ahová rakományuk esedékessége folytán tartanak, Ön kétségtelenül úgy ítéli majd meg, hogy elő kell írnia azon [megyei] közigazgatási testületeknek, amelyeknek megyéi (département-jai) a tengerparton terülnek el, hogy semmiféle módon

²⁴ Ennek szándéka számos korabeli francia iratból kitűnik, ld. *Charles Kecskeméti*: Notes, rapports et témoignages français sur la Hongrie 1717–1809. Paris–Budapest–Szeged, 2006. (Documenta Hungarorum in Gallia II.)

ne háborgassák azokat a hajókat, amelyek Magyarország Királyának az alattvalóihoz tartoznak, hogy azok a kereskedelem szabályainak megfelelően eljussanak a maguk kitőtőibe. Nagyon le lennék Önnek kötelezve, ha lenne szíves értesíteni azokról az intézkedésekről, amelyeket szükségesnek gondolt fogantatni azon észrevételek alapján, amelyeket szerencsém van Ön elé tárni.

2.

Párizs, 1792. június 22. — Terrier belügyminiszter a Földközi-tenger melléki francia hatóságoknak küldött utasítása magyar királyi alattvalók kereskedelmi hajóinak a szabad hajózása és kereskedelme érdekében a francia tengerparton (másolat)

ADH, serie L. (Période révolutionnaire) 2149., számozatlan

Paris le 22 juin 1792, l'an 4e de la Liberté²⁵

J'ai l'honneur de vous envoyer, Messieurs, copie d'une lettre du Ministre de la Marine en date du 8 de ce mois, vous verrez qu'il me recommande de prendre les mesures nécessaires pour que les navires de commerce qui portent le Pavillon du Roi de Hongrie puissent en toute liberté naviguer et commercer dans nos Ports et sur nos Côtes. Vous voudrez bien en conséquence, Messieurs, veiller à ce que les navires de commerce appartenants aux sujets du Roi de Hongrie ne soient pas inquiétés dans l'étendue de vos côtes, et à ce que ceux qui auroient pu être arrêtés, soient incessamment relâchés.

Le Ministre de l'intérieur Terrier

29 juin, envoyé copie à M. Cairol et Parie

Párizs, 1792. június 22., a Szabadság 4. éve

Van szerencsém megküldeni Önöknek, Uraim a Tengerészeti Miniszter folyó hó 8-ára keltezett levelének másolatát. Mint látják, azt ajánlja nekem, hogy tegyem meg a szükséges intézkedéseket annak érdekében, hogy azok a kereskedelmi hajók, amelyek Magyarország Királyának a lobogóját viselik, teljes szabadságban hajózhassanak és kereskedhessenek kikötőinkben és tengerpartjainkon. Következtetésképp szíveskedjenek, Uraim, ügyelni arra, hogy Magyarország Királya alattvalóinak kereskedelmi hajóit ne háborgassák az Önök partszakaszain, és arra is, hogy haladéktalanul bocsássák szabadon azokat, akiket esetleg letartóztattak.

Terrier belügyminiszter

június 29., másolatban megküldve Cairol és Parie uraknak

3.

Béziers, 1792. június 30. — Hérault megye szindikus főügyészének jelentése Terrier belügyminiszterhez a magyar hajók védelméről szóló rendelkezés továbbításáról az alárendelt tengerparti hatóságokhoz (fogalmazvány)

²⁵ A francia köztársasági naptárt csak a konvent 1793. október 5-i dekrétumával vezették be. Ez a naptár ráadásul a köztársaság 1792. szeptember 22-i kikiáltásától számította az 1. évet. Jelen esetben tehát nem erről, hanem a „szabadság” 4. évéről, vagyis 1789-től számított időmegjelölésről van szó. Ld. *Paul Couderc*: *Le calendrier*. Paris, 1970. 75–78.

ADH, serie L. (Période révolutionnaire) 2149., számozatlan

M. Terrier (!)

30 juin 1792

Monsieur, Le Directoire du département de l'Hérault a reçu avec la lettre que vous lui avez fait l'honneur de lui écrire le 22 de ce mois la copie de celle qui vous a été adressée par le Ministre de la Marine sous l'objet de faire veiller à ce que les navires du Roi de Hongrie ne soient pas inquiétés dans l'étendue des Côtes françaises. Je viens d'en envoyer de ma part deux copies aux districts de Béziers et de Montpellier en les invitant à en informer les municipalités d'Agde et de Cette [Sète] et à tenir la main à ce qu'on se conforme exactement aux dispositions de cette lettre.

Le P(rocurer) G(énéral) S(yndic)

Terrier (!) úr

1792. június 30.

Uram, Hérault megye direktórium a azzal a levéllel együtt, amellyel Ön folyó hó 22-én megtisztelte a testületet, annak a levélnek is megkapta a másolatát, amelyet a tengerészeti miniszter intézett Önhöz azzal kapcsolatban, hogy ügyeljenek: Magyarország királyának a hajóit ne háborgassák a francia partszakaszokon. Most küldtem el a magam részéről ezekről két példányt a béziers-i és a montpellier-i kerületeknek felszólítva őket, hogy tájékoztassák róluk Agde és Sète elöljáróságát és ügyeljenek, hogy pontosan alkalmazkodjanak ezen levél rendelkezéseire.

a főügyész

4.

Béziers, 1792. július 2. — Cairol, a béziers-i kerület szindikusa közli, hogy megküldte Agde elöljáróságának a tengerészeti miniszter, ill. a belügyminiszter fentebb 1. és 2. sz. alatt közölt levelét (fogalmazvány)

ADH, serie L. (Période révolutionnaire) 2149., számozatlan

Béziers le 2 Juillet 1792, l'an 4e de la Liberté

Monsieur, J'ai adressé à la municipalité d'Agde une copie que j'ai de suite fait faire des deux lettres écrites par le ministre de l'intérieur et par celui de la marine, ayant pour objet de faire veiller à ce que les navires de commerce, appartenants (!) aux sujets du Roy de Hongrie, ne soient pas inquiétés sur les côtes de France.

Le Procureur syndic du district de Béziers, Cairol

Béziers, 1792. július 2., a Szabadság 4. éve

Uram, megküldtem az agde-i elöljáróságnak egy másolatot, amelyet a belügyminiszter, illetve a tengerészeti miniszter két leveléről készítettem. Ezek célja felhívni a figyelmet arra, hogy azokat a kereskedelmi hajókat, amelyek Magyarország királyának az alattvalóihoz tartoznak, ne háborgassák Franciaország partjain.

a béziers-i kerület szindikus ügyésze, Cairol

KÖNYVISMERTETÉS

Sey Gábor: *Pécs címeres emlékei*. Házmaster '98 KFT, Pécs, 2013. 389 p. ISBN 978-963-87420-9-4.

Az 1995-ben *Címerek Pécssett* címmel megjelent mű második, bővített, átdolgozott változatát veheti kezébe az olvasó. Az átdolgozás eredményeként külső megjelenés, terjedelem, szerkezeti felépítés tekintetében is átalakult a kötet, megváltozott címe pedig a kiadvány tartalmát is jobban kifejezi. Az A/5 méretű 389 oldal terjedelmű, kifogástalanul szerkesztett kiadvány tizenegy tárgyilag jól elkülönülő fejezetre tagolódik. A szerző, aki egyébként már több helytörténeti és genealógiai tárgyú munkát publikált, most a heraldika területére kalandozott, s a Pécs város köz- és magánépületein, illetve templomi és temetői síremlékein fennmaradt címereket tárta fel, írta le, rögzítette a velük kapcsolatos fellelhető adatokat. Nem szakmabeli lévén, a munka megkezdése előtt észrevehetően törekedett heraldikai ismereteinek elmélyítésére, elsősorban címertani irodalmunk olyan jeles képviselőinek, mint Nyáry Albert, Áldásy Antal és Bertényi Iván művei tanulmányozására. Ezen szakmunkák felhasználásával a heraldika általános tudnivalóiról készített egy rövid, tömör, a tudományosság igényének megfelelő összefoglalást. A segédletnek szánt összefoglalót a szerző a kötetbe is beillesztette, rögtön a magyar, német és angol nyelvű bevezetők után következik, s a könyv második fejezetét képezi. Ezzel azonban már át is tértünk a mű szerkezetének vázlatos áttekintésére.

A harmadik fejezetet a város címeres emlékeinek betűrendes felsorolása alkotja. Az első kiadás tematikus csoportosítású mutatóinál egyértelműen áttekinthetőbbé vált a jelenlegi kiadás mutatója, amelynek segítségével gyorsabban visszakereshetők az egyes családok, települések, testületek heraldikai forrásai. A negyedik fejezet szintén egy mutató, ahol a szerző az utcanévek alfabetikus rendjében sorolja fel a címeres emlékeket.

Ezt követően ér el az olvasó az ötödik fejezethez, amely a kötet leglényegesebb és egyben legterjedelmesebb (77–354. oldal) részét teszi ki. Itt található a fellelt címerek leírásai, a nemesség- és címerszerzéssel kapcsolatos adatok, hosszabb-rövidebb családtörténeti áttekintések, a címerekről készített fotók, heraldikai rajzok és rekonstruált címerábrák fényképei.

Az egyes címereket bemutató rész minden esetben a lelőhely ismertetésével indul, a többi adat közlési sorrendje már nem ennyire kötött. Olykor a családtörténet előzi meg a címerábrákkal foglalkozó részt, máskor pedig a címerek leírását találjuk előbb, s csak azután az egyéb információkat. A szerző minden esetben maga is leírta

a felfedezett címert, és ahol lehetséges volt, közölte annak szakkönyvekben előforduló változatát. A végjegyzetnek ugyanakkor sajátos formájával találkozhatunk: a végjegyzetnek vélt hivatkozási számok ugyanis a kötet végén a „Felhasznált irodalom” című fejezetben 1-től 110-ig beszámozott szakcikk és monográfia könyvészeti adataira utalnak – ezt semmiképp sem lehet tudományos hivatkozásnak tekinteni, hiszen az adatok visszakereshetősége és gyors ellenőrzése eme „hivatkozástípus” esetén nem megoldott.

A recenzió megalapozottsága érdekében kiválasztottam öt címeres emléket, amelyeken keresztül alaposabban megvizsgáltam a leírások és címerábrák kötetben szereplő elemzését. A szorosabb vizsgálódás tárgyát a következő címerek képezték: Berényi Zsigmond pécsi püspök, Fonyó Sándor kanonok, a Döry és Pejacsevics családok címerei, valamint az ismeretlenként feltüntetett X. számú címer.

A címerekről készült felvételek kiváló minőségűek, leírásuk heraldikai szempontból kifogástalan. Eme vitathatatlan erények és értékek dacára az említett ellenőrzés során néhány olyan apró hibára, illetve hiányosságra derült fény, amelyekre feltétlenül indokolt rámutatni, bármennyire méltányolható egyébként a szerző munkája. Elsőként kell szóba hozni a „heraldikai udvariasság” fogalmát, amit – legalábbis úgy tűnik – a szerző nem ismer, vagy legalábbis nem helyesen ismer. Erről árulkodik ugyanis az a megjegyzése, hogy Nagy Iván családtörténeti munkájában a Berényi család címerpajzsában található mokus tévesen, vagyis jobb felé fordulva került ábrázolásra. Remélve, hogy a szerzőhöz is eljut majd ez a recenzió, jegyzem meg, hogy ebben az esetben a heraldikai udvariasság iskolapéldájával találkozunk a Berényi család 1431-ben kelt eredeti címereslevelén, ahol a címeralak az uralkodó iránti tiszteletből, annak leírt neve felé, vagyis balra fordul. Jól megfigyelhető ez a jelenség Zsigmond király címereslevelein, így például a Buthor, Csontos, Hothvafői, Petneházy stb. családok számára adományozott armálisokon. Történeti háttere ennek az, hogy amikor a címer az oklevéltől elvált, azaz gyűrűn, pecséten is használták, síremléken, épületen is megjelenítették, a címeralakot jobbra fordulva (lásd Berényi Zsigmond címere) ábrázolták.

Szintén hiányosságnak vélem, hogy a címereslevelek megléte és őrzőhelyére csak akkor utal a szerző, ha azok éppen a Baranya Megyei Levéltárban találhatóak. Szerencsére azonban más közgyűjteménybe szintén került közülük, eredetiben és másolatban egyaránt. Ennek alátámasztására álljon itt néhány példa: a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában van a Berényi család 1431.

évi címerlevele (DL 13509.) és 1720. évi grófi diplomája (P - 49 - Fasc. 2. No. 14.), a Döry család 1855. évi osztrák bárói oklevele (P - 105-1-1855-1.), a Hothvafői, másképp Thamadócz család 1405-ös adománylevele (DL 50514.), Esztergomban, a Primási Levéltárban található a Pejacevics György bolgár bárói rangját megerősítő 1712-ben kelt oklevél.

Lényeges adatok elhagyása mellett többször előfordul, hogy a szerző fölösleges ismétlésekbe bocsátkozik. Így például a címerek lelőhelyét legalább három helyen szerepelteti. A latin nyelvű jelmondatokat és fordításait nem pusztán az adott címernél, hanem az idegen szavak és kifejezések fejezetben újból leírja. Ráadásul boszszantó tévedések fordulnak elő a latin szavak írásánál (az *in servito populi dei* helyesen *in servitio populi dei*, aztán *epitátrium* szerepel *epitáfium* helyett), esetenként pedig a fordítások sem pontosak. Közülük a legkirívóbb talán a Szent Ágoston Szabályai Szerint Élő Miasszonyunkról Nevezett Női Kanonokrend *omnibus prodesse* jelmondatát magyarra *üdvösség mindenkinek* formában fordítani. Így ez a mondat egészen mást közvetít, mint a pontos, vagyis a *mindenkinek használni* kifejezés. Ugyanígy kap más értelmet a *vigilantia et fortitudo in domino – éberség és bátorság az úrban* jelmondat a kötetben található és helytelen *éberség és bátorság az uralkodásban* fordításnál.

Zavaró továbbá, hogy a szerző nemcsak az általa feltárt címerekkel, s a címert szerző családokkal foglalkozik, hanem azonos vezetőnév esetén az eltérő predikátumot viselő familiák címerhasználatára is kitér. A daruvári Jankovicsoknál például érinti a pribéri és vuchini Jankovics, sőt a Jankovich-Bésán családot is, vagy Andrassy László püspök címere kapcsán szót ejt az érkeserűi, nemeskéri, szentpéteri, siklósi előneveket viselő Andrassy családokról. Egyrészt ötletszerűsége miatt sem célravezető ez a megoldás, másrészt mert a felgyülemlett adathalmazban nehezebb eligazodni, és akár téves következtetésekre juthat az, aki nem igazodik el a szakmunkákban közölt adatokban.

Minden kommentár nélkül idézem a szerzőt: „A Miltényi családból Miklós és gyermekei a nemességet 1847. december 9-én kapták, nevüknek Miltenbergerről Miltényire való változtatásával. Kempelen: (LR. LXVII-780.). Sajnos címerüknek sem a leírását, sem a rajzát nem találtam”. Ez utóbbi mondatra jelezve ajánlom

a szerző figyelmébe az MNL Országos Levéltára őrizetében lévő, részint a Magyar Királyi Kancelláriai Levéltárban (A 57), részint a Király személye körüli minisztérium anyagában (K 19) található – DVD-n és interneten is hozzáférhető – 16–20. századi uralkodói kiváltság- és adománylevelek másolatait tartalmazó Királyi Könyveket (Libri Regii). Segítségükkel sikerült azonosítani például a kötet X. számú ismeretlen, Pécssett, a Szent István tér 17. szám alatti ház belső lépcsőfordulójában lévő címert. A Királyi Könyvek 72. kötetének 370–371. oldalán található, Gross Jenő, Andor és Ferenc szécsényi lakosok részére 1910. augusztus 15-én Ferenc József által adományozott címerlevelében leírt és megfestett címer ugyanis vitathatatlanul egyezik a fent említett épület lépcsőfeljárójában láthatóval. Grossék a hajdan a Batthyány család birtokában lévő, majd a bécsi Biedermann Bankház tulajdonába került üszögpusztai uradalom megvétele révén lettek birtokosok Baranya megyében. A Gross család Pécssett is vásárolt lakóingatlanokat, jelesül a Szent István téri házakban.

A könyv hátralévő 40 oldalt kitevő hat fejezetével (Összegzés, Köszönetnyilvánítás, Idegen szavak és kifejezések magyarázata, Rövidítések feloldása, valamint a Tartalomjegyzék és Színes képmellékletek) kapcsolatban kifogásolnivaló nem fordul elő.

Zárszóként jegyzem meg, hogy köszönettel tartozunk a szerzőnek, hogy nyitott szemmel járta Pécs utcáit, temetőit, és értékes felfedezéseit nem tartotta meg magának, hanem a hallatlan szorgalommal és körültekintéssel összegyűjtött címereket kötetbe foglalva a széles nyilvánosság számára is elérhetővé tette. Mindezt ráadásul úgy, hogy csak kevés hasonló jellegű kiadvány szolgálhatott számára mintául¹. Külön köszönet illeti a szerzőt, hogy a többségében kültéren elhelyezett, az időjárás viszontagságainak, az emberi felelőtlenségnek, nemegyszer szándékos rongálásnak kitett címerek állagának megóvása és az utókor számára történő megmentése érdekében olyan sokat fáradozik. Amennyiben fennáll még a heraldika és genealógia iránti komoly érdeklődése és egyéb elfoglaltságai nem akadályozzák, a fenti javaslatok figyelembe vételével, biztatnám a munka további folytatására, a többi Baranya megyei város címeres emlékeinek feltárására.

Künstlerné Virág Éva

¹ Csak jelzésképpen: Kiss Márton: A budai vár címeres emlékei. *Levéltári Közlemények*, 57 1986/2.; Varga József: Kapuvári címeres emlékek. Kapuvár, 1991.; Végh Gyula: Régi címeres emlékek Kőszegen. *Dunántúli Szemle*, 7. évf. 3–4. sz. 1940.; interneten közzétett anyagok közül: *Címeres síremlékek a (szombathelyi) Szent Márton utcai temetőben* <http://szombathelyisetak.blogspot.hu/2010/10/cimeres-siremlékek-szent-marton-utca.html>

HÍREK, BESZÁMOLÓK

BESZÁMOLÓ A CSALÁD A TÖRTÉNELEMBEN CÍMŰ KONFERENCIÁRÓL

A Magyar Történelmi Társulat (MTT) idén nyáron *A család a történelemben* címmel három napos szakmai konferenciát szervezett, melynek a nyári hőségben a zánkai Erzsébet Üdülőközpont adott otthont. A társulat 2015-ös évi témájának ötletét – a család társadalomtörténeti vizsgálata – Fónagy Zoltán A hétköznapi élet története címmel indított nagysikerű blogja ihlette.

Augusztus 14-én péntek délután *Csukovits Enikő* az MTT főtitkára, a társulat első elnökének gróf Mikó Imre 1867-es beszédéből merítve, a körültekintő történészi munka fontosságáról, valamint a társulat feladatairól szóló inspiráló gondolatokkal nyitotta meg a konferenciát. Elmondta, hogy a jelen eseményt, értelmezhetjük akár az egykori társulat által szervezett vándorgyűlések hagyományának felelevenítéseként is, ahol annak idején az aktuális problémakörök kerültek megvitatásra. Arra buzdítva ezáltal a hallgatóságot, hogy merjünk az előadókkal kérdések formájában együtt gondolkodni. A felszólítás nem maradt eredmény nélkül, hiszen egy-egy előadásblokk végén élénk párbeszéd alakult ki a közönség és a szakértők között. A hétvége folyamán tizenkét előadásra keresztül kronologikusan felvázolt társadalomtörténeti áttekintést kaptunk a család fogalmáról, melyet teljesebbé tett, hogy a történelem mellett egyéb diszciplínák, úgymint a szociológia vagy a demográfia is szerepet kapott.

A téma tárgyalását Gyáni Gábor az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa kezdte meg, előadásában egy rövid kutatástörténeti és fogalomtiszta összefoglalót hallhattunk. Kifejtette, hogy a család, mint társadalmi és mentalitástörténeti jelenség a történészek érdeklődésének középpontjába valamikor az 1960–1970-es években került, amikor Philippe Aries a híres francia vasárnapi történész rávilágított, hogy a család fogalma korszakonként változik, nem állandó, időtlen jelentésű, mint ahogy azt a szociológia, vagy az antropológia sugallta. A témában felmerülő források hiánya és egyenlőtlensége, rétegspecifikus problémákat szült. A szociológia sok esetben történetietlenül kezelte a család fogalmát és modern jelenségeket vetített vissza a múltba, például a család mint mentális közösség képét. A premodern, termelői családokban jelentős volt az újrarahaszkodási kényszer, amely abszurd összetételű családokat eredményezett, olykor vérségi kapcsolat már nem is volt a családtagok között, de a családfunkciót betöltötte mint termelői közösség. Ezzel szemben a modern család érzelmközpontú és a fogyasztói

társadalom tagja lett, a 19. században a különböző családmodellek egymás mellett egy időben éltek. Tehát az ipari forradalom és a városiasodás nyomán felvázolt evolúciós fejlődési modell kétségbe vonható, a család fogalmát leginkább egyfajta hívó szóként értelmezhetjük, mely sok múltbéli struktúrát ölt magára.

Gyáni Gábortól az ELTE BTK Történelem Segédtudományai Tanszék oktatója Szógi László vette át a szót, aki előadásában a genealógiai kutatások fontosságáról beszélt. A főbb fogalmak – ős, nemzetség, ág, íz – tisztázása után, felvázolta genealógiai kutatáshoz felhasználható magyarországi forrásanyagot, melyek főként az egyházi és az iskolai anyakönyvek, valamint a szentszéki jegyzőkönyvek. Az iskolai anyakönyvek még nem feldolgozottak, a források összevetése is hiányos vagy még egyáltalán nem történt meg. Elmondása szerint a Nemzeti Levéltárban zajló kutatások 90%-a családfakutatás, ami nem meglepő, hiszen a leszármazás, a vérségi kötelékek megismerése személyes motivációt ébreszt a lakosság laikus részében is. Ez a jelenség Európában nem egyedülálló, például Svédországban kutatóközpontokat hoztak létre, ahol egyénileg és szakértői segítség igénybevételével folytathatnak családfakutatást az érdeklődők. Gondolatait egy üzenettel zárta, miszerint a genealógiai kutatás iránti érdeklődés adott, a feladat a módszertan és a forrásanyag megismertetése az átlagemberrel, ami által a múltat közelebb lehetne vinni hozzájuk. Az első előadás-blokk záró prezentációját Z. Karvalics László a SZTE Könyvtártudományi Tanszékének vezetője tartotta, akitől a családról mint mentális, lelki és információs közösségről hallhattunk.

A szombati nap előadásai a már említett időrendi váz alapján követték egymást, ennek megfelelően *Csukovits Enikő* az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa, *Családszerkezet a középkori Magyarországon* című előadása nyitotta a sort. A téma tárgyalása előtt leszögezte, hogy a középkorból mindössze néhány olyan forrás maradt fenn, amiből következtetni lehet a korabeli család-szerkezetre, ezért óvatosan kell fogalmazni. A középkori család-fogalom különbözött az újkortól, a nukleáris családmodellre nem volt önálló kifejezés. A szláv eredetű 'család' szó viszont már megjelent, szerepel helynevekben, de nem tudjuk a kiscsalád fogalmához kötni. A latin *familia* fogalom, szintén nem a kiscsaládot jelentette, még csak nem is az egy fedél alatt élőket, hiszen egy báró esetében mindenki, aki a báró szolgálatában állt, oda tartozott. Sokkal szélesebb a középkori család-fogalom, mint a mai. Kevesebb embernek adatott meg szabad családalapítás, hiszen a szabad állapot alapvető kritériuma volt a családalapításnak a középkorban. Adott esetben

másik birtoktestre kerülhetett a szolgáló gyereke, hiszen jogilag nem tartozott a szülőjéhez. A házasság érvényességének nem volt feltétele a templomi esküvő, a pap jelenléte sem, ezeket titkos esküvőnek nevezzük, csak később a tridenti zsinat írta elő kötelezően a formákat. Házasságkötés célja a törvényes utódok nemzése volt. A híres demográfiai Hajnal-vonal konkrét forrásos alap nélkül sorolta be Magyarországot abba az európai struktúrába, miszerint Magyarországon a Kelet-Európára jellemző nagycsaládos modell létezett már a kezdetektől. Csukovits Enikő előadásának hipotéziseként ennek ellenkezőjét fogalmazta meg, miszerint a középkor végi Magyarországon a kiscsaládi vagy nukleáris keretek adták az együttélés legáltalánosabb formáját, mind a többgenerációs, mind a többcsaládos háztartások ritkaságszámba mentek. Elméletének bizonyágát négy különböző jelentőségű és szerkezetű település lakosságának pontos számadatokkal bemutatott vizsgálata és a római Szentlélek Társulat anyakönyvének elemzése adta.

A délelőtti következő előadója *Lengyel Tünde*, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet munkatársa volt. *A koraiújkori családi stratégiák Magyarországon* címmel tartott prezentációjában a család reprodukciós funkciójára helyezte a hangsúlyt, amely alatt nemcsak a gyermekek számát, hanem a házassággal elért kapcsolatrendszer bővítését is érthetjük. A családi stratégiák azok a folyamatok, amelyekkel a családtagok meghatározzák a család működését a nukleáris családon belül és a külvilág felé. Az újkorban a források száma bővebb, mint a középkorban; összeírások, krónikák, levelezések, testamentumok, urbáriumok, anyakönyvek sorozata áll a kutató rendelkezésére, melyek egész pontos képet tudnak adni a családokról, pontos demográfiai kutatásokhoz adnak alapot. A 16. században a magas csecsemő és gyermekhalandóság miatt a megszületett gyermekek fele érte csak meg a házassági kort. A 16–17. századi családstratégiai trendeket városok, mezővárosok és falvak arisztokráciája példáján keresztül mutatta be az előadó. Zrínyi Kata, Forgách Zsófia, Czobor Erzsébet, Nyáry Krisztina, Esterházy Orsolya és Thököly Éva arisztokrata asszonyok gyermekszülési adatait nézhettük meg közelebbről.

Az újkor édesanyjának életére kellőképpen ráhangolódva *Krász Lilla* az ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszék oktatója vette át a szót. Az újkor folyamán társadalmi rangtól függetlenül a gyermekvárás meghatározó, érzelmdús időszak volt és nagyon pozitív annak ellenére, hogy számos tragédia kísérte. Közösségi eseménynek számított, nem intim közegben zajlott. Isten ajándékának elfogadásaként tekintettek a gyermekkaldásra. Bő forrásanyag áll rendelkezésre a témában, a kiadott könyvek közül például: Apáczai Csere János enciklopédiája, Weszprémi István Bába mesterségre tanító könyve vagy Zsoldos János Asszony orvos című írása. Továbbá fontos demográfiai adatmegőrző szerepe van a korszakban készített mortalitási jegyzékeknek, az orvosokat előírás kötelezte, hogy vezessék ezeket. A főúri asszonyok levelezéseiben is találhatunk érdekes feljegyzéseket az áldott állapotról, szülésről, valamint a családi orvosságos könyvek is rejtenek hasznos információkat. Meglepő módon ekkor még sokan feljegyezték Hippokratész tanácsait, de saját megfigyelések is akadnak bőven például a gyermek nemére nézve. Nem volt ajánlatos sós, ecetes, túlfűszerezett ételek, sületlen dolgokat fogyasztani az állapotos asszonyoknak, a mozgás fontosságáról is leveleztek, egészségtelen ruhaviseltektől óvták őket. A szülés mikéntje nem volt megszabva, a szülőszék sem volt elterjedt, társasági eseményként éltek meg,

általában öt-hat nő körében zajlott, férfit csak akkor hívtak, ha baj volt, a bába vezette a szülést. Az állapotos asszony lelki és spirituális egészségét óvó, védő eszközökkel próbálták biztosítani, ilyenek voltak: szülési övek, márga kő, lenyelhető szentképek a szülés szerencsés kimenetele érdekében, imádkozás a szentekhez elsősorban Szent Annához és a böjt.

A nap második felében a 19. századi családról szólt *Dobszay Tamás* az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék oktatója, valamint *Fónagy Zoltán* az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa, végül *Pakot Levente* a KSH Népelettudományi Intézet munkatársának demográfiai előadása zárta a sort.

Dobszay Tamás előadásában a gyermekekhez való viszonyulás átférfalódásáról beszélt, kiemelte, hogy a családot nem szabad valamilyen időtlen, egységes fogalomként kezelni, mert a 19. századon belül is sokat változott. A magas gyermekhalandóság jelen volt az 1850-es évekig, egy év alatt született csecsemőkből csak minden harmadik érte meg a felnőttkort. Úgy tartották, hogy a boldog élet az, amelyik hosszú, de nem az évek számában rejlik ez a boldogság, hanem abban, hogy az ember az unokáit is láthatja. A szülők a mai normákhoz képest mintha kevésbé szeretetteljesen viszonyultak volna gyermekeihez, ezt elsősorban a gyermekhalálhoz való hozzáállásukban érzékelhetjük, sok forrásban úgy tűnik, nem rázta meg annyira őket egy gyermek halála, mint azt ma váránk. Úgy vélekedtek, ha egy kisgyermek meghalt, jó helyre ment, ezután már nem lesz baja az étellel. Sok esetben ugyanazt a nevet kapta a következő gyerek, mint a meghalt idősebbik. Elképzelhető, hogy azért nem mutatták ki fájdalmukat, mert az Isten akarta elleni zúgolódásnak számított. A század második felére, ahogy a gyermekhalandóság is csökkent, ez a fajta hozzáállás is változott. Megjelent a gyerekirodalom, a gyerekszoba, az iskoláztatás, a gyermeköltözék, a nevelésügy. A gondos nevelés elsősorban a társadalom felsőbb rétegét, a polgárságot és a nemességet érintette, a kor iskoláztatásának jellegzetessége, hogy a diákok vándoroltak az iskolák között, elsősorban nyelvtanulás céljából. A parasztyermekek még a népiskolákat is alig látogatták, hiszen otthon befogták őket a munkába, majd ez a század utolsó harmadára változott csak meg, amikor megjelentek a gyermekvédelmi törvények. Lassan kialakult az a nézet, miszerint az a gyerek, aki iskolába jár.

Fónagy Zoltán előadásában színes képet festett elénk a 19. századi házasság intézményéről, a párválasztás körüli érdekek és érzelmek dominanciájának változásáról, különböző társadalmi rétegek által szabott utakról. Írott rendeletek és íratlan szabályok sora határozta meg a nemi szerepeket a 19. századi hagyományos társadalomban. Uralom és alávetettség jellemezte a női-férfi kapcsolatot, a külső normák a férfi kezébe adták a hatalmat. Az elrendezett házasságokban ritkán állt szoros érzelmi kapcsolatban a férj és a feleség, a szerelem hiányát a megszokás, a beletörődés és a létfenntartás érdekközössége pótolta. A család fogalma lényeges változáson ment keresztül, létrejött az intimszféra, ahová a család bezárkózhatott. Gazdasági közösségtől a szerelmi házasságig hosszú út vezetett, elterjedésének első lendületét a romantika irodalmának megjelenése adhatta. A legszegényebbek követhették legszabadabban személyes vonzalmaikat, de a kor emberei leginkább az élet nehézségeivel szemben összekovácsolt szövetségként tekintettek a házasságra. A házasságon kívüli szexuális kapcsolatot a közvélemény szigorúan elítélte, azonban a 19. század második felére megszűnt a nyilvános megszégyenítés vagy elűzés a közösségből, ha kitudódott ilyen eset.

Fontos jogi változást hozott az 1894-es törvény, mely kötelezővé tette a polgári házasságot, ezzel megjelent a házasság felbonthatósága. A válókokat figyelembe vették, leggyakoribb az úgynevezett hűtlenelhagyás volt, ebben az esetben a házaspár külön élt egy ideig és így nem kellett kitergetniük a magánéletüket, ma közös megegyezésnek mondanánk. A század végére a házasság előtt álló ifjak már rendelkeztek annyi szabadsággal, hogy maguk választották ki párjukat, de arra minden esetben kérniük kellett a szülők jóváhagyását. Pakot Levente zárta a szombati nap előadásait, *A család a történeti demográfiában* című alapos és bő adatmennyiségű prezentációjával.

Dénes Iván Zoltán, az ELTE BTK tanára megszakítva a tudományos előadások sorát, egy rendkívül megrázó személyes történettel nyitotta meg vasárnap délelőtt az utolsó szekciót. Feszült csendben hallgattuk, hogyan hatott a felmenőit mindkét ágon érintő zsidóüldözés szüleire, rajtuk keresztül pedig az előadó gyermekkorára, ami traumával teli nehéz időszak volt számára. A hallgatóságába vetett bizalom hamar feloldotta bennünk a távolságtartóan vizsgálódó történeti attitűdöt. Összinté története nyomasztóan közel hozta a 20. századi bűnök mai napig tartó hatását, hangot adva ezzel az egyen szintjére levitt társadalomtörténeti vizsgálat fontosságának.

Valuch Tibor az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet munkatársa, ahogy maga is fogalmazott, nehezen jutott szóhoz Dénes Iván mélyen ható szavai után. Előadásában a 20. század második felének történéseiben gyökerezethető, 1989 után végbemenő társadalmi változás okairól szövegezt, mely a családok szerkezetét is nagymértékben átalakította. A szocialista korszak iparosítási időszakában erőszakos propagandával igyekeztek a női munkavállalást pozitív vívmányként beállítani. A „modern korral” haladó, jó munkásasszony a gyermeknevelés és a házimunka mellett, részmunkaidőben a termelőszövetkezetben vagy a varrodában dolgozott. A propaganda mellett a női szerep átalakulásához a megváltozott politikai és gazdasági viszonyok is hozzájárultak. Egy keresetből már csak a létminimum alatt tudtak megélni a családok, két jövedelem a létminimum feletti szint eléréséhez volt elegendő, civilizációs szintemelkedéshez pedig már szükség volt egy harmadik keresetre is. A női szerepek változása átalakította a családon belüli munkamegosztás hagyományos rendszerét, megjelentek a háztartási gépek, amikkel rengeteg idő szabadult fel. Az 1970-es évekre a természetes emancipálódás is beszivárgott az országba, a nemek közti iskolázottság különbsége jelentősen csökkent. A változások ellenére a család megmaradt a legkisebb és legfontosabb alap szocializációs egységnek, feladatának tekintve a nevelést és az értékek átadását.

Somlai Péter az ELTE TáTK Szociológia Intézet professzora a hétvége záró előadásában, a család napjainkban betöltött szerepéről, valamint a családmodellek állandóan változó tarka palettájáról beszélt. Korunk legfontosabb tendenciája az életformák pluralizálódása, ma már nem tudni mikor ér véget a kamaszkor, kitolódik a felnőtté válás határa. Összemosódott a tanulás és a munka, a szakmai identitás évtizedekkel ezelőtt mást jelentett. Az időskor is egyre tovább tart, kitolódott az emberi életút, a négy generációs családok is megjelentek. Csökken a házasságok száma, élettársi kapcsolatok terjednek, minden második házasság végződik válással. Megjelentek az úgynevezett látogató kapcsolatok, a különélő együtt élők. Van külön háztartásuk, nem költöznek véglegesen össze, fiatalok körében gyakori és időskorban is egyre inkább elterjedt életforma.

Történész hallgatóként érdekes és hasznos tapasztalat volt az egyetem falain kívül egy – ahogy Fónagy Zoltán is fogalmazott

záróbeszédében – szeminárium hangulatú konferencián részt venni, ahol, bár előadások hangzottak el, lehetőség nyílt hozzászólásra, kérdésekre, interakcióra is. Abban, hogy egy koherens, átlátható ívet kaptunk a magyar családtörténetről, nagy szerepe volt a jól átgondolt és felépített tematikának. A tizenkét előadó között volt olyan, aki mind a prezentációs anyagának, mind az összeszedett és követhető logikájú előadásának köszönhetően képes volt lebilincselni a vegyes érdeklődésű közönség egészét. Volt olyan előadó is, aki kevésbé felkészülten érkezett, vagy akinek a kivetített prezentációja elvesztette relevanciáját, mert túl sok szöveg volt rajta. Fónagy Zoltán beavatott minket abba, hogy a konferencia szervezésénél fő szempont volt, hogy ne régóta végzett családtörténeti kutatások kerüljenek bemutatásra, hanem újabb megközelítések. Talán épp ennek köszönhetően volt jó dinamikája a hétvégének, ami segítette elmélyülni egy olyan témában, ami az egyéni sorokon keresztül átszövi történelmünket, a források hiánya miatt leginkább az újkortól kezdődően. A hallgatóság soraiban többen voltunk egyetemi hallgatók, ami véleményem szerint fontos, hiszen hallhattunk egy-egy újabb kutatási területről is, aminek további művelése esetleg már ránk vár. Érdemes volna hasonló koncepció mentén folytatni az említett „vándorgyűlés” hagyományát, további aktuális kérdéseket megvitatásra szánni.

Dalmadi Anna

MEDIÉVISTA KÖNYVBÖRZE ÚJRATÖLTVE

Egy esztendő elteltével ismét az Országos Levéltárban gyűlt össze a középkorász közösség az éves könyvtermés áttekintésére. *Könyvek a középkorról* címmel rendezett kerekasztal-beszélgetéssel összekapcsolt könyvbemutatót a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára 2015. december 11-én. A könyvrakások körül kialakult tömeget Rácz György főigazgató-helyettes terelte az ülőhelyek felé köszöntő beszéde előtt. Ebben felhívta a figyelmet a második, így már a hagyománnyá válás útján járó decemberi könyvbemutató újdonságaira. Egyrészt kiemelte a kerekasztal-beszélgetést, mint új elem megjelenését az eseményen, másrészt az Országos Levéltár idén kialakított konferenciatermét mutatta be, amely méretével lehetővé tette, hogy az érdeklődők kényelmesen elférjenek a tavalyi lovagtermi tológyással ellentétben. Az ismertett könyvekkel kapcsolatban megjegyezte, hogy nagy részük több évre, évtizedre visszatekintő kutatómunka eredménye vagy könyvsorozat tagja.

Ezután Arany Krisztina levéltáros asszony néhány mondatban ismertette a bemutatásra szánt könyveket, amelyekből a Rácz György rövid, jellemző szemelvényeket olvasott fel. Ezt követően Arany Krisztina moderálta a kerekasztal-beszélgetést, amelyben részt vettek a Történettudományi Intézet részéről Kovács Éva, Weisz Boglárka és Pálosfalvi Tamás; Szóvák Kornél a PPKE BTK oktatója és Erőss Zsolt, a pécsi Kronosz Kiadó könyv-üzletág vezetője. A moderátor először Pálosfalvi Tamáshoz fordult, aki a politika- és hadtörténet iránti növekvő érdeklődés okait fejtegette. Elmondta, hogy közel száz éves lemaradást kell pótolnia ezen a területen a hazai tudománynak, ezért is került a kutatások fókuszába az általános politika iránti érdeklődés mellett. Sajnálattal állapította meg, hogy az emberek említett alapvető fogékonysága ellenére az eredmények nagyon lassan, sőt gyakorlatilag alig jutnak el az oktatásba, köztudatba. Mindazonáltal fontos, hogy olyan alapos munkák

készüljenek, mint az 1514-es tanulmánykötet, valamint B. Szabó János és Szabó Pál csata illetve ostrom kötete.

A következő tematikus egységet képviselő egyháztörténeti műveket és forráskiadványokat Szovák Kornél ismertette. Kristó Gyula szavait idézve hangsúlyozta a mediévisztika és az egyháztörténet elválaszthatatlanságát, majd a forráskiadások két aspektusát villantotta fel: egyrészt szcientometriai hasznosságukat, másrészt a politikában és a nemzeti identitás formálásában betöltött szerepüket. Nemes Gábor *Brevia Clementina* című művének szisztematikusságát dicsérte a XIX. századi, a bőség zavarában csapongó kutatókkal szemben; a Kertész Balázs által közzétett ferences levelezésnek pedig az eredetiségét, hiszen az obszerváns írásbeliségnek ezen műfajával eddig nem foglalkoztak. A koldulórendi konfraternitásokról szóló könyvet már nagyon várta, csakúgy, mint Barabás Gábor monográfiáját, amelynek német változatát ismerte. C. Tóth Norbert esztergomi sorozatáról megjegyezte, hogy rámutat a nem kellően megbecsült esztergomi Prímási Levéltár gazdagságára. A szintén pázmányos kötődésű Vestigia projekt zárókötetével kapcsolatban pedig a kutatás egyháztörténeti gyökerét - amihez bőséges diplomáciai forrásanyag társult - emelte ki, továbbá a kutatás során megnyilvánuló virágzó italianista-történész együttműködést.

Ezután a várostörténeti kötetekről beszélt Weisz Boglárka, amely téma a politikátörténettel is gyakorta összefonódik. Kihangsúlyozta a Spekner Enikő Budával kapcsolatos művében található adattár fontosságát, különös tekintettel a Károly-itineráriumra, ez szerinte önálló kötetet is megérdemelne. A pécsi vonatkozású munkát ismertette megemlékezett a nemrég elhunyt Koszta László érdemeiről. Lassanként az ismeretterjesztési és kiadói szempontok felé terelve a szót elmondta, hogy bár személyesen nem híve a végjegyzetek alkalmazásának, ez a szerkesztési megoldás segíti elő a pécsi kötet nem csak szakmai körökben terjedését.

Ezt a gondolatot megragadva a moderátor Eröss Zsoltnak és Kovács Évának adta a szót. A Kronosz Kiadó vezetője megerősítette, hogy ha hosszú távon és küzdelmes terjesztés révén is, de megtérül a történeti munkák kiadása. Kovács Éva optimistán nyilatkozott a kutatási eredmények terjedésének Pálosfalvi Tamás által elég borúsan felvázolt képéről. Viszont fölvetette, hogy az eladhatóság és a tudományos érték gyakran nem járnak együtt, a nagy kiadók ezért is tesznek le az igényesebb munkák terjesztéséről. Így a feladat az intézeti és a kisebb kiadókra hárul, de Kovács Éva bízta őket: évtizedekre nyúló hasznot, sikert hozhat nekik egy-egy mű gondozása. Ezután az online kiadások, cikkek alkotta konkurenciát helyezte a kiadók egymás közti versengése elé, felhívva a figyelmet az internetes anyagok szüretlenségében rejlő veszélyekre. A támogatási rendszerről elmondta, hogy minden kiadónak szüksége van erre, de az állami forrásokon (NKA, MTA, OTKA) túl kívánatos lenne, hogy a kutatásban saját érdekeiket felismerő „szponzorok” is megjelenjenek a tudományos könyvkiadásban. Eröss Zsolt erre reflektálva felhívta a figyelmet, hogy manapság hiányzik a tudományos igényű munkák és a történelmi tárgyú tucatkiadványok közötti középút. Ezt egyrészt a politikátörténeti művek, másrészt az életrajzok formájában tudná elképzelni. Kovács Évával ellentétben kárhoztatta az OTKA és TÁMOP támogatások megkötéseit, hiszen az ilyen alapokból finanszírozott könyvek nem hozhatóak kereskedelmi forgalomba, csak ingyenesen terjeszthetőek. Ez pedig paradox módon megakadályozza a kiadványokban publikált eredmények elterjedését. Ennek a problémának a súlyosságát Szovák Kornél is megerősítette,

majd Kovács Éva szavaira reagálva az online folyóiratok hasznos oldalát villantotta fel, vagyis hogy a kutatók közti kommunikációt megkönnyíti, így lehetővé téve a szakmai értékelésükben egyre komolyabb szerepet játszó hivatkozási szám gyors növekedését.

A beszélgetést azzal zárta le Arany Krisztina, hogy a hálózati kiadások körüli vitát nyitva hagyva a két hordozó – papír és internet – további békés egymás mellett élését várja. Ezután még kitért a kezdő (Acta...) és a záró (Vestigia...) tanulmánykötetre, hangsúlyozva a hungarika-kutatások további folytatásának jelentőségét. A mintegy 70-80 résztvevő ezután némi inni- és harapnivaló mellett folytatta az eszmecserét a felmerült témákról, valamint lehetőség volt a bemutatott könyvek vásárlására. Azt hiszem, minden jelenlévő nevében mondhatom, hogy reméljük a decemberi levéltári könyvbemutatók folytatását, hiszen kiváló lehetőséget biztosít a kutatások és kutatók bemutatkozására, valamint a nívós szakmai eszmecserére is.

A bemutatott könyvek:

Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae Acta Historica, 138 (2015) – A Magyar Mediévisztikai Kutatócsoport kiadványa.

Barabás Gábor: *A pápaság és Magyarország a 13. század első felében. Pápai hatás – együttműködés – érdekellentét*. Pécs, 2015. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensis 5.) *Brevia Clementina. Magyar vonatkozású brévék VII. Kelemen pápa idejéből 1523-1526*. Közreadja: Nemes Gábor. (Collectanea Vaticana Hungariae I/12, A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 23.)

Marie-Madeleine de Cevins: *Koldulórendi konfraternitások a középkori Magyarországon (1270k. 1530k.)*. Pécs, 2015. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensis 6.)

Erdélyi Okmánytár IV. (1360-1372) Jakó Zsigmond kéziratát szerkesztette és kiegészítette Hegyi Géza–W.Kovács András. Budapest, 2014. (A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának kiadványai II. Forráskiadványok 53.)

In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások "az ország közepén". Szerk.: Benkő Elek, Orosz Krisztina. MTA BTK RI, Budapest, 2015.

Keresztesekből lázadók. Tanulmányok 1514 Magyarországról. Szerk. C. Tóth Norbert és Neumann Tibor. Budapest, 2015. (Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes.)

A magyarországi obszerváns ferencesek eredetiben fennmaradt iratai 1448-1526. Közzéteszi: Kertész Balázs. Budapest, 2015. (Fontes Historici Ordinis Fratrum Minorum in Hungaria 7.)

Pécs története II. A püspökség alapításától a török hódításig. Szerk. Font Márta. Pécs, 2015. (Pécs Története Alapítvány – Kronosz Kiadó)

Spekner Enikő: *Hogyan lett Buda a középkori Magyarország fővárosa? A budai királyi székhely története a 12. század végétől a 14. század közepéig*. Budapest, 2015. (Monumenta Historica Budapestinensia XVII.)

B. Szabó János: *Mohács: régi kérdések - új válaszok. A Magyar Királyság hadserege az 1526. évi mohácsi csatában*. Budapest, 2015. (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Line Design Kiadó)

Szabó Pál: *1440 – Nándorfehérvár első oszmán-török ostroma és előzményei*. Szeged, 2015. (Areión Könyvek)

- C. Tóth Norbert: *Az esztergomi székeskáptalan a 15. században I. rész. A kanonoki testület és az egyetemjárás*. Budapest, 2015. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 7.)
- C. Tóth Norbert: *Az esztergomi székeskáptalan a 15. században II. rész. A sasadi tizedper 1452-1465 közötti "krónikája"*. Budapest, 2015. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 8.)
- Vestigia. Mohács előtti magyar források olasz könyvtárakban*. Szerk.: Domokos György, Mátyus Norbert, Armando Nuzzo. PPKE BTK, Piliscsaba, 2015.

Szovák Márton

BESZÁMOLÓ A NEMESSÉG ÉS HATALOM KÖZÉP-EURÓPÁBAN 1918-TÓL NAPJAINKIG CÍMŰ IV. ARENBERG KONFERENCIÁRÓL

2015. szeptember 18–19-én a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, a budapesti Francia Intézet és az Arenberg Alapítvány kétnapos konferenciát rendezett az egyetem budapesti, Mikszáth téri épületében. A konferenciát két nagy tematikus egységre lehet osztani: az egyikben történetek előadásait hallhattuk, míg a másikban különböző arisztokrata családok visszaemlékezéseire, az átélt események felidezésére került sor történetészek, valamint a főnemesség képviselői részéről. A szervezők törekedtek arra, hogy külföldi kutatók is előadjanak, hiszen a téma nemzetközisége, az arisztokrácia korábban betöltött szerepe megkívánta ezt, így praktikus okokból az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamai kerültek górcső alá. A hallgatóság számára a német és a francia nyelvű előadások megértését szimultán tolmácsolás segítette, az angol nyelvűek tolmácsolás nélkül hangzottak el.

A konferencia célja volt a nemesség és a politikai hatalom közötti kapcsolatok bemutatása, mivel az első világháború végétől a második világháború végéig a nemesség továbbra is megtartotta politikai befolyását az egyes hatalmi berendezkedésekben. Az 1945 utáni hatalmi elítváltás következtében pedig kezdetét vette a kommunizmus, így a nemesekre mint osztályellenségre alkalmazott diszkrimináció. Az alábbiakban csupán vázlatosan érintem az előadások problémafelvetéseit, hogy az olvasó számára körvonalazódjon, miről is szólt a rendezvény. A konferenciát *Leopold D'Arenberg* herceg, a rendezvény fő támogatója nyitotta meg, majd a bevezető előadást

Catherine Horel (CNRS, Paris I-La Sorbonne) tartotta a nemesség 1918 előtti Habsburg-monarchiabeli történetéről.

Az első panel Ausztria két világháború közötti történetéről szólt. Itt az első világháború utáni nemesség életéről, az osztrák legitimitákról, valamint Maximilian és Ernst Hohenberg hercegek életéről tartottak előadásokat (*Catherine Horel, Peter Wiesflecker, Lothar Höbelt és Fiziker Róbert*). A második panel Magyarországgal foglalkozott. Külön megemlítendő, hogy ebben a szekcióban két fiatal kutató (*Bethlen Klára, Varga Lujza*) adott elő, a főszervező Fejérdy Gergely mellett. Három arisztokrata, gróf Bethlen Béla, gróf Khuen-Héderváry Sándor és báró Apor Gábor életébe kaphattunk bepillantást. Ezt követően az egykori Csehszlovákia és Románia története következett. Itt a cseh társadalom nemességképéről a 20. század első felében, a román arisztokrácia és a szélsőjobb a két világháború közötti időszakban, valamint báró Bánffy Dániel tevékenységéről kaphattunk bővebb információt (*Jan Zupanic, Constantin Iordachi, Máthé Áron*). A következő – negyedik – panel már a kommunista diktatúra alatti időszakot ölelte fel. A politikai elitet váltóztatása, az arisztokrácia háttérbe szorítása, majd bűnbakká, osztályellenséggé tétele elevenedett meg az előadások (*Ötvös István, Konstantinos Raptis, Václav Horcickà*) segítségével. Ezt a tematikát követte az ötödik szekció, amelyben a magyar arisztokrácia 1945 utáni megpróbáltatásait mutatták be (*Szentirmay László, Széchenyi Kinga, Hantó Zsuzsa*).

A konferencia utolsó része az arisztokrata családok képviselőinek kerekasztal-beszélgetése volt, amely még életszerűbbé, ember közelebbé tette az elhangzott előadásokat, bepillantást nyújtott a konferencia résztvevői számára az arisztokraták hétköznapjaiba, mindennapi életükbe, hiszen a jelenlévők saját maguk, illetve családjaik, ismerőseik által átélt történetekkel, beszámolókkal színesítették a nemességről eddig kialakult képet.

A rendezvényt nagy érdeklődés kísérte, a két napos programot egy tíz perces videó foglalja össze, amelyben az előadók és a szervezők számoltak be az előkészületekről és a konferencián szerzett tapasztalatokról. A közeljövőben egy konferenciakötet fog megjelenni az elhangzott előadások anyagából, hogy a szélesebb publikum is betekintést nyerhessen a két nap alatt felidézett korszakokba, egy mára már letűnt elit mindennapjaiba és korábban betöltött helyzetébe, különösen tekintettel a második világháború utáni megpróbáltatásokra, az átélt borzalmakra.

Miski Péter

SUMMARY OF ISSUES, 2015

2015/1.: *Csaba Katona: After War. Destiny of a Lawyer and Officer of the Army from Esztergom in the Post-World War II Era.* The study wishes to show how a fortunate factor like having private documents, in this case correspondence, lawsuit documents, diaries and memoirs preserved in the family can help the work of a researcher. However this is not only a study of a specific private document, beyond the presentation of the documents the study also aims to enlighten in what way these document types can be contrasted with the so called official documents and how they can facilitate the work of a historian. In the example provided we can follow the post-World War II life of a lawyer and officer of the army, at the same time the author makes an illuminative analysis of the topic guilty and victim.

Anita D. Szakács: First World War Diaries of Béla Munczy, Leader of a Gypsy Band (1916–1917). The carefully written and strongly personal war diaries of Béla Munczy, who later became the leader of a gypsy band in Sopron, record the thoughts and deeds of an educated, professional gypsy musician. The diaries of this so far unknown person, who survived the hell of war, are remarkable from a sociological point of view as well. The study analyses not only the data referring to the history of the family, beyond that it also shows the events of the war, the personality of the diary writer, his opinion on the war and his own situation, the environment around him, the everyday life of a common soldier in the trench, his strategy for survival, his margins; each topic is illustrated with plentiful citations. In this writing unfolds a personality of someone, whose thoughts centered around music even in war times.

Magdolna Gilányi: „I Made Every Mission for Christ” – Kornél Bőle OP: My Roads. Kornél Bőle, Dominican friar acted as the promoter of St. Margaret's beatification, continuous documentation basically determined his life. His daily diaries record several of his foreign missions (Lourdes, Rome, Florence, USA) and - thanks to his interest - they are not free of mentioning the important events of world and Hungarian history, e.g. WW I and II. On the whole his writings not only record his own life, but the history of the Dominican Order in Hungary as well.

Eleonóra Kovács: A Youthful Diary of a Future Archivist. Notes of Károly Moenich 1859–1863. Károly Moenich was the chief archivist of Székesfehérvár for a long time. Primarily with his 1848-49 source

publications he had an important role in the history writing of the town and Fejér County as well. The up to now unpublished diary discussed in this study can be found in his legacy. The author analyses this text rich in observations and writes about the young man who was born as the son of an estate clerk, lived on the Zichy-estate in Ciffer and was meant to be a priest, yet he turned towards a secular intellectual career. His value system, his political ideas, his literary taste are also discussed in the paper. Basically we can witness a young man finding his way, who was obviously interested in literature, was committed to creation and research, who tried to find his living through a kind of profession and not only work.

2015/2.: *Elek Szaszko: The Tiszai and the Gyöi Families – Pál, the Bishop of Tinnin and his Relatives. Contributions to the Families Descending from the Bár-Kalán Kindred.* The paper focuses on the career, the origin and the family history of Pál, the bishop of Tinnin (Knin) (1373-1396). The author confirms that he was identical with the provost of Szeben (1358-1373) and extends our knowledge about Pál by discovering new data which show an outstanding ecclesiastical career beginning in the 1350s, culminating in receiving the Episcopal rank. The study also discusses the previously unknown family background of Pál and reveals that he was the member of the Tiszai family from Csongrád County. The author proves that the family descended from the Bár-Kalán kindred, clarifying that the so-called Szeri-line of the clan consisted of three rather than two families (the Pósafigs, the Ellősis and the Tiszais). Interestingly enough, from the 15th century onwards the cousins of Pál are no longer called Tiszai, but Gyöi after a village (today Felgyő in Csongrád County) where they most probably lived. The paper briefly describes the life of the members of the Tiszai/Gyöi family and besides the archontological, and genealogical results it also contributes to the better understanding of the medieval history of some villages in Csongrád County.

Norbert C. Tóth: Archontology of the Eger Chapter 1387–1526. The Archontology and its introduction draw the reader's attention to three results. 1. It is proved that one of the lower rank provosts of the chapter, namely the provost of the Szent-Péter Chapter was the head of the Borsova Archdeaconry from the middle years of the 1430s. 2. The Archbishop of Kalocsa, István, son of Pelbárt Várdai received his first church allowance (the title of the Archdeacon of Heves) in 1435, consequently his career started during the reign of

King Sigismund. 3. The author differentiates between the two Miklós Bacskais, though in professional literature several times they were handled as one person. Miklós, son of János, who died as a Transylvanian bishop (1504) was the provost of the Egervár Szent Péter Chapter between 1498 and 1499; Miklós, son of Menyhért bore the same title between 1500 and 1526.

Tibor Neumann: Prince Matthias (A Modest Addition to the Hunyadi Family Tree). This short paper referring to a charter dated 1504 draws attention to the fact, that the son of King Matthias, János Corvin had also a son called Matthias. This is the only source that mentions his existence. Prince Matthias was born to this world in the last days of his father's life or maybe even after his death in October, 1504. According to this newly discovered source surely he was born before the middle of December, and some months later, during the turn of the year 1504-1505 he followed his father to the grave. The choosing of the name is symbolic.

2015/3.: *Tamás Fejér: Chancellery Notes in the Charter Practice of the Chancellery of the Principality of Transylvania during the Báthory Age (1571-1602).* The topic of this study is the chancellery notes used by the Principality of Transylvania during the Báthory age. These notes contain basic information about the working mechanism and personnel of the chancellery. Since most of these notes appear in the documents connected to the juridical power they give insight mainly to the work of the *cancellaria minor* and its leaders, the *protonotaries*. The studied chancellery notes give information first of all about the supervision, correction and delivery of charters, secondly about the fees to be paid for the writing and sealing and about other phases that are not strongly related to their emission. Besides describing each note type (*lecta, coram, aperta* etc.) the author identified the handwriting of the Báthory *protonotaries* and chancellors with the help of the writing comparison method and determined the elements of their duties by using the chancellery notes. At the same time the author completed the list of names of the judges of the given era, and clarified their functional period, moreover he drew attention some less known facts concerning the relation of the *cancellaria maior* and *minor*.

Mihály Kurecskó: Summary of the Records Growth of the Department of Private Archives, Collections and Business Organs within the National Archives of Hungary in 2015. The most important acquisition is a coat of arms letter given to the Koltay family by King Sigismund in 1431 in Konstanz. It is to be noted that the image reconstruction of this charter in earlier publications is different from the original. Instead of a ram the first known Agnus Dei motive of the Hungarian heraldry can be seen on it. Another remarkable item of the acquisition is a donation for the archives from the United States, namely the diaries of Mrs. Imre Jeszenszky, née Mária Gaál. The series of the diaries containing 80 volumes were kept between 1923 and 2004.

Péter Fritz-Molnár: A Mining Town Sample Career from the End of the 17th Century: András Fritz, the 'Honourable Doctor' (1660-1701). The writing discusses in detail, in social and historical context the life and career, the family circumstances of András Fritz, a townsman, member of the chamber, who despite of

being a nobleman ran a pharmacy as well. He was born in the so called Swabia – today Baden-Württemberg region in Germany – in Innering as a Roman Catholic. He obtained his diploma of a Medical Doctor at the university in Vienna, and then in 1689 he was appointed as the doctor of the mining chambers of Lower-Hungary in the spirit of the town politics of Lipót's absolutism. In Besztercebánya he was member of the town's council (from 1692), later became a judge (1698), meanwhile he received a royal possession donation and a Hungarian noble title (1694). The coat of arms letter is still in the possession of the family.

József Csermelyi: Source Value of a Family Tree from the 18th Century. The article publishes the 18th century family tree of Judith von Weispriach preserved in the archives of the Harrach family, in the genealogical collection of Alois Thomas and Count Ferdinand Bonaventura von Harrach II. in Vienna. The author checks the data of the family tree with the help of control sources in order to state how accurate the 18th century family trees are from the point of view of source value. The result of this study reveals that the lower part of the family tree and the Weispriach branch are accurate, the Schweinpeck-branch seems to be accurate, and the Hohenwart branch is partly adequate, nevertheless the Hungarian branches are almost totally useless. In certain cases (especially with the Hunyadis, the Báthoris and the Majláths), the only aim of the 17-8th century family tree maker was to find connections with the most famous Hungarian families known by him. Similar family trees that are not made by contemporaries but were created in a later period do not save us from using the tables based on charters and other contemporary archival sources.

2015/4.: *Gábor Barabás: The Use of the Charters of the Hungarian Royal Family in the beginning of the 13th century in the light of Hungarian and Apostolic sources.*

The present paper examines the remaining charters of the Hungarian kings, queens and princes, as well as the papal sources from the first half of the 13th century to present a summary about the usage of titles of the members of the Hungarian royal family. The main aim is therefore to analyse the *intitulationes* and *insriptiones* of the relevant charters, since this survey can lead to a double result: on the one hand more information on the division of power among the members of the Arpadian dynasty can be gained, on the other hand the paper gives us an insight into a field of papal-Hungarian relations of the 13th century hitherto not studied.

Péter Kóta: Digital Source Publications. Thoughts on Basic Principles The aim of the article is two-fold: to give an overview of those results, tools and possibilities in the fields of Digital Humanities that can be relevant from the point of view of historical source publications and at the same time offers starting points to plan a possible digital source publication workflow. In Hungarian historical research computers play a subordinate role – contrary to linguistics, where valuable results were achieved even in international comparison. In Hungary sources and tools available for historians do not bear the international comparison in quantitative and qualitative terms. An overview of the working mechanism of digital resources seems to be needed. The problematic of character display is discussed in detail. (On professional level its necessity is disputed, since digital

facsimiles are available.) The article mentions the question of ‘dirty OCR’ as well, and makes arguments for cleaning the texts. The TEI recommendations are also pointed out without hiding the problematic aspects. Modern methods of producing digitally coded data are mentioned especially in connection with making transcriptions, the ‘crowdsourcing’ techniques are still novelties in Hungary. A broad range of free software is available to help source publications, although their use requires some skills. The recently started Digital Humanities studies at the Hungarian universities were dissolved last year due to a government decision. An on-line bibliography gives references for further readings.

Norbert C. Tóth: The Bishop and the Provost: the two Miklós Bacskais. The author of this study tries to distinguish two careers from each other: while he was working on the archontology of the Eger Chapter, he took notice that the Egervár Szent Péter Chapter was led by a provost with the same name during almost 30 years: namely a provost called Miklós Bacskai, who was in this position from January, 1498 until August, 1526. At the same time according to the professional literature and the charter sources Miklós Bacskai, earlier provost, bishop of Szerém, Nyitra, and later of Transylvania died on 5. October, 1504. On the other side it is known that in 1500 a clerical called Miklós Bacskai, who studied at the university in

Ferrara, submitted an application to the Pope, in which he declared himself as 18 years old. After making the lineage of the Bacskai family, it turned out that the two people with the same name (Miklós Bacskai) were second cousins to each other, and when the elder Miklós was appointed to Óbuda provost at the very end of 1499, he passed his allowance in Eger to the younger Miklós and he was the one who kept it until 1526.

Iván Bertényi: Could Ships Under the Hungarian Flag Appear in the French Mediterranean in the Summer of 1792? On June 8, 1792 Jean de Lacoste, the Minister of the Navy sent an indication to Antoine de Terrier Minister of Home Affairs in which he suggested that French authorities should ensure free circulation for ships under the Hungarian flag. The Minister of Home Affairs ordered the authorities of Hérault County situated in the Southern of France to act within the coastline as it is described in the letter of the Minister of the Navy. The study publishes four documents of the period written in French together with their Hungarian translations and seeks answer to the question why the Hungarian commercial ships (they obviously started voyage from Istrian and Dalmatian ports) were handled differently compared to the ships circulating under the Austrian flag of the Habsburg Empire.

E számunk szerzői

BARABÁS GÁBOR tudományos munkatárs (Pécsi Tudományegyetem)
BERTÉNYI IVÁN professor emeritus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.)
DALMADI ANNA egyetemi hallgató (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bp.–Piliscsaba)
KÓTA PÉTER tudományos munkatárs (MTA – ELTE – PPKE Ókortudományi Kutatócsoport)
KÜNSTLERNÉ VIRÁG ÉVA főlevéltáros (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Bp.)
MISKI PÉTER egyetemi hallgató (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bp.–Piliscsaba)
SZOVÁK MÁRTON egyetemi hallgató (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bp.–Piliscsaba)
C. TÓTH NORBERT tudományos főmunkatárs (Magyar Tudományos Akadémia–Szegedi Tudományegyetem–Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Magyar Medievalisztikai Kutatócsoport)

A MAGYAR HERALDIKAI ÉS GENEALÓGIAI TÁRSASÁG 2016. I. FÉLÉVI PROGRAMJA

2016. január 28. 17. óra

Heraldikai emlékek Kolozsvár római katolikus templomaiban

Előadó: dr. Pandula Attila (egyetemi docens, ELTE BTK, Budapest, az MHGT elnöke)

Az ülést vezeti: Török Róbert, titkár

2016. február 25. 17. óra

A pozsonyi Kecse kapu melletti evangélikus temető, különös tekintettel a genealógiai vonatkozásokra

Előadó: dr. Németh Szilvia (történész, Pozsony, MHGT)

Az ülést vezeti: dr. Pandula Attila, elnök

2016. március 31. 17. óra

Lőcsei evangélikus családok

Előadó: dr. Czenthe Miklós (levéltár-igazgató, Evangélikus Országos Levéltár, Budapest)

Az ülést vezeti: Kovács Eleonóra, főtítkár

2016. április 28. 17. óra

Presztízs és mintaadás a református lelkész családokban

Előadó: dr. Örsi Julianna (a néprajztudomány kandidátusa, ny. múzeumigazgató, Túrkeve, MHGT)

Az ülést vezeti: Katona Csaba, alelnök

2016. május 26. 17. óra

Egy jeles mérnökcsalád a 19. századból, a Hieronymiek

Előadó: Debreczeni-Droppán Béla (történész-szakmuzeológus-levéltáros, Magyar Nemzeti Múzeum Központi Adattár és Digitális Képtárház, MHGT)

Az ülést vezeti: dr. Kollega Tarsoly István, alelnök

2016. június 30. 17. óra

Egy szfragisztikai kézikönyv tapasztalatai

Előadó: dr. Rácz György (főigazgató-helyettes, egyetemi docens, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Pázmány Péter Katolikus Egyetem)

Az ülést vezeti: Debreczeni-Droppán Béla, titkár

Az előadások helyszíne:

Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest, VIII. kerület, Múzeum krt. 14–16., fsz., bejárat a Bródy Sándor utcai kapun keresztül.) Január és február hónapban a Lapidáriumban, márciustól a Pollack teremben.

TÁJÉKOZTATÓ

Szerzőink figyelmébe

A szerkesztőség a beérkezett kéziratok közléséről két anonim szakmai bíráló (lektor) véleményének ismeretében hoz döntést. A szerkesztőség kizárólag olyan kéziratokat fogad el, amelyek megfelelnek a szerkesztőség által előírt követelményeknek. Kérjük a tanulmányok és az ismertetések szerzőit, hogy minden esetben végleges szövegű kéziratokat küldjenek, mivel a korrektúrában a szerkesztők által megszerkesztett kéziratokon érdemi változtatásokra már nincs lehetőség. A szerkesztőség jegyzetapparátussal együtt lehetőleg 0,5–1 íves (20–40 000 „n”) tanulmányokat, recenziók esetében maximum 5 oldalas (10 000 „n”) írásokat vár. Ennél nagyobb terjedelmű kéziratok megjelentetésére is van lehetőség indokolt esetben (maximum 100 000 „n”). Az ismertetéseknél kérjük az ismertetendő mű (művek) pontos bibliográfiai adatait közölni. A tanulmányokban csak a jegyzetekben történik hivatkozás, nem kell felhasznált irodalom- vagy rövidítésjegyzéket készíteni.

Az egységes jegyzetapparátus érdekében kérjük az alábbiak betartását:

- A hivatkozott művek szerzőinek nevét kurziválni kell; nem kurziváljuk viszont szerkesztőjének (szerkesztőinek) nevét. Ez utóbbiakat a jelzett könyv, tanulmánykötet címe után zárójelbe téve adjuk meg (pl. Szerk. Domanovszky Sándor.). Ha egy műnek több szerzője, illetve szerkesztője van, azokat nagy kötőjellel (–) válasszuk el egymástól. A szerző(k) neve után a cím előtt kettőspontot tegyünk.
- Az oldalhivatkozásokor kérjük az oldal sorszámát megadni, a tól–ig-oldalszámok és évszámok esetében nagy kötőjelet (–) írjunk (38–40., 61–72.).
- A hivatkozásokor csak a kiadás helyét és évét tüntessük fel, a kiadót nem.
- Ha a hivatkozott mű esetében több kiadási hely van megadva, az egyes helységeket nagy kötőjellel (–) válasszuk el egymástól (pl. Bp.–Debrecen). Ha a kiadás helye Budapest, azt mindig rövidítve írjuk ki (Bp.). A kiadás helye után, az év előtt vesszőt kell tenni (pl. Bp.,).
- Amennyiben a hivatkozott mű valamilyen sorozat keretében jelent meg, a sorozat címét a kiadási hely és év után zárójelben tüntessük fel: pl. (Monumenta Hungariae Historica).
- Ha tanulmánykötetben napvilágot látott cikket idézünk, úgy a hivatkozott tanulmány után az „In:” szócskát írjuk, és közvetlen utána adjuk meg a tanulmánykötet címét és zárójelben a szerkesztőjét/szerkesztőit.
- Folyóiratban megjelent cikkekre történő hivatkozásokor nem tesszük ki az „In:” szócskát. A hivatkozott folyóirat címét kurziváljuk, és utána tegyünk vesszőt; ezt követi az évfolyam vagy kötetszám, majd zárójelbe téve a megjelenés éve, utána az illető évben megjelent szám, végül pedig az oldalszám: pl.: *Történelmi Szemle*, 1 (1958) 1. sz. 52. Az éven belüli számot csak abban az esetben jelöljük, ha a folyóiratnál nem folyamatos a lapszámozás az egyes számok esetében.
- Amennyiben ugyanarra a műre történik hivatkozás, kérjük a hivatkozott szerző családi nevét teljesen megismételve, keresztnévét azonban rövidítve megadni, utána kettős pontot tenni, majd az „i. m.” jelölést használni. Ezt követi az oldalszám. (Pl.: *Nagy I.*: i. m. 32.). Ha egymást követően ugyanarra a műre és oldalszámra hivatkozunk, írjuk, hogy „Uo.” Ha ugyanazon szerző egy másik munkájára, tanulmányára hivatkozunk, úgy az utóbbit/utóbbiakat az előbb idézettől egyértelműen el kell különíteni (pl. rövidített címmel, kerülve az évszamos rövidítést) és erre hivatkozni. Ha szerkesztett műre, forráskiadványra vagy sokszerzős műre történik hivatkozás, akkor a cím után zárójelben közöljük a továbbiakban alkalmazott rövidített címet (pl. a továbbiakban Reg. Arp.). Ha több kötetes műre történik hivatkozás, kérjük minden esetben az idézett kötetszámot, eltérő kiadási hely és év esetén ez utóbbiakat is feltüntetni. (Pl. *Nagy I.*: i. m. XI. k. Pest, 1858.)
- A kéziratokban az évszázadokat – idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével – arab számmal jelöljük.
- Írásait minden esetben Word for Windows szövegszerkesztő programban készítve juttassák el a szerkesztőségbe elektronikus úton a turul@mol.gov.hu vagy a szerkesztőség tagjainak címére. A szöveget balra zártan írják, és a kurziváláson kívül semmilyen kiemelés (kövérítést, aláhúzást, ritkítást) vagy formázást ne alkalmazzanak. A tapadó írásjeleket is kurziválni kell, ha az előtte álló szó kurzív.
- A betűtípusok megválasztásakor ajánljuk a Times New Roman-t.
- A lábjegyzeteket automatikus számozással kérjük megadni, „lábjegyzet”-programot választva. Így a jegyzetek az oldal aljára kerülnek.
- Amennyiben a kiadandó tanulmányban képet/képeket is kívánnak közölni, kérjük azt/azokat mellékelni, vagy digitális formában a kézírathoz csatolva beküldeni, minden esetben jelölve a kéziratban, az/azok hova kerüljön/kerüljenek. Csak nyomdai szempontból jó minőségű képeket tudunk közölni. A Magyar Országos Levéltár anyagából közlendő képet nem szükséges mellékelni, csak a pontos jelzetet feltüntetni.
- Amennyiben nagyobb méretű táblázatokat kívánnak közölni, melyek meghaladják a folyóirat szedéstükör-szélességét, kérjük azokat a tanulmány szövegének végéhez illeszteni, külön szakaszban. A genealógiai táblázatokat is Word for Windows szövegszerkesztő programban kérjük.
- Csak a jegyzetekben (ld. = lásd, vö. = vesd össze, pl. = például) használjunk rövidítéseket, a főszövegben ne, ott tehát kiírjuk, hogy „például”.
- A főszövegben és a jegyzetekben az idézeteket nem kurziváljuk, csak idézőjelbe tesszük. Az idegen nyelvű (többnyire latin) kifejezéseket, formulákat viszont kurziváljuk.
- A folyóiratban közlésre kerülő tanulmányokról különnyomatokat csak külön igény alapján, megegyezés szerint készítünk. Az aktuális számból a tanulmányok szerzői öt tiszteletpéldányt kapnak, valamint dolgozatukat elektronikusan PDF formátumban.

Példák a hivatkozásokra:

Monográfiák esetében:

Szentpétery Imre: Magyar oklevéltan. Bp., 1930. (A magyar történettudomány kézikönyve II. 3.)

Folyóiratok esetében:

Ghyczy Pál: Kanizsai Dorottya címereslevele 1519-ből. *Turul*, 46 (1932) 68–70.

Szerkesztett kiadvány esetében:

Thallóczy Lajos: Jajcza (bánság, vár és város) története 1450–1527. (Az oklevéltárat szerk. Horváth Sándor.) Bp., 1915. (Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria XL.) 76.

Tanulmánykötetben megjelent írás esetében:

Kubinyi András: A királyi udvar élete a Jagelló-korban. In: Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. (Szerk. Koszta László.) Szeged, 1995. 309–355.

Digitális adathordozók esetében:

Engel Pál: Középkori magyar genealógia. CD-ROM. Bp., 2001. Oslis nem.